

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΕ ΕΝΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Επίμετρο: Ξενοφών Κοντιάδης

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Τίτλος βιβλίου: Εσωκομματική Δημοκρατία **Συγγραφέας:**

Δημήτρης Θ. Τσάτσος

Επίμετρο: Ξενοφών Κοντιάδης

Διόρθωση e-book: Νάνσυ Κατσαγούνου

Σειρά: Σύγχρονοι Κλασικοί -3

Copyright © 2022 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού
Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Φεβρουάριος 2022

ISBN: 978-618-80021-7-3

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοανατύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα
Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα
website: www.epoliteia.gr
Τηλέφωνο: 2103623506
e-mail: info@epoliteia.gr

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΣΕ ΕΝΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Επίμετρο: Ξενοφών Κοντιάδης

Σύγχρονοι Κλασικοί -3

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Το πόνημα αυτό αφιερώνεται στο
Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Όποιος έχει ακόμη ζωή μπροστά του μπορεί
να σχεδιάσει την πραγματοποίηση ενός ονείρου του.

Ο συγγραφέας, καθώς δεν έχει αυτήν
την προοπτική, μεταβάλλει μέσα του εκείνο
που θα ήθελε, σε άπιαστο αλλά υπέροχο όνειρο.

Σ' αυτό το όνειρο αναφέρεται η αφιέρωση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	11
Θέμα και δομή	14

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ

ΤΡΕΙΣ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

I. Η έννοια του πολιτικού κόμματος	17
II. Η έννοια της δημοκρατίας	41
III. Η έννοια της πολιτικής.....	44

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Η ΕΝΝΟΙΑ

ΤΗΣ ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

I. Εισαγωγική παρατήρηση	48
II. Πολιτευματική και εσωκομματική δημοκρατία .	50
III. Αντιπροσωπευτική και συμμετοχική δημοκρατία	52
IV. «Εσωκομματική δημοκρατία», «μονοπωλιακός» ρόλος του πολιτικού κόμματος και «ολιγοκομματισμός».....	58
V. Συμπέρασμα.....	64

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ

Η ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

I. Εισαγωγική παρατήρηση	67
--------------------------------	----

II. Η σχετική αυτονομία του πολιτικού κόμματος .	69
III. Η κανονιστική συναγωγή της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.	74
IV. Ένας συνταγματικός κανόνας δικαίου χωρίς κυρώσεις;	83

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΕΣΩΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

I. Εισαγωγική παρατήρηση	91
II. Η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής: Αφετηρίες ..	93
III. Μορφολογία της ιδιωτικοποιημένης πολιτικής ..	99
IV. Οι συνέπειες της ιδιωτικοποιημένης πολιτικής στην εφαρμοσιμότητα της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας	106
Συμπεράσματα	116
Επίμετρο.....	118

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη που κρατά στα χέρια του ο αναγνώστης αποτελεί μετεξελιγμένη μορφή της ομιλίας που εκφώνησε ο συντάκτης της, στις 7 Ιουνίου 2008 στο Ρέθυμνο της Κρήτης, ως αντιφώνηση στην αναγόρευσή του σε Επίτιμο Διδάκτορα των Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης και, ταυτοχρόνως, σε Επίτιμο Δημότη της Πόλης του Ρεθύμνου.

Για τις μεγάλες αυτές διακρίσεις που του επιφύλαξαν τόσο το Πανεπιστήμιο όσο και η τοπική αυτοδιοίκηση ο συγγραφέας εκφράζει, και από τη θέση αυτή, τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη του στον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Κρήτης, καθηγητή Γιάννη Παλλήκαρη, και στη Σύγκλητο, στον Πρόεδρο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του ιδίου Πανεπιστημίου, καθηγητή Στέλιο Χιωτάκη και στα μέλη του Τμήματός του, καθώς και στον Δήμαρχο Ρεθύμνου Γιώργο Μαρινάκη και στα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου.

Οι επιστημονικές εισηγήσεις γύρω από το έργο του συγγραφέα κατά το Συνέδριο, που έγινε προς τιμήν του στο Ρέθυμνο στις 6 και 7 Ιουνίου 2008 και που προηγήθηκε των δύο αναγορεύσεων, υπήρξαν γι' αυτόν μέγιστη τιμή αλλά και απρόσμενη αναγνώριση των όποιων μπόρεσε μικρών συμβολών

του. Προς τους διακεκριμένους πανεπιστημιακούς συναδέλφους και εκπροσώπους του δημόσιου βίου της χώρας που συμμετείχαν με εισήγηση στο Συνέδριο, ο συγγραφέας εκφράζει την ευγνωμοσύνη του, γνωρίζοντας βέβαια ότι για τον τόσο καλό τους λόγο έπρεπε να τους ενθαρρύνει και η καρδιά τους.

Με συγκίνηση ο συγγραφέας φέρνει στο νου του τις αντίστοιχες τιμές που του έκαναν οι Δήμοι της Χερσονήσου και της Νεάπολης που επίσης τον έχουν ανακηρύξει επίτιμο δημότη τους. Τέλος δεν ξεχνά ο συγγραφέας πως από νέος είχε την επιθυμία «να πάει στην Κρήτη». Σημαντικά συνέβαλαν στο να νιώσει ο συγγραφέας την Κρήτη σπίτι του ο Γιάννης και η Χρυσούλα Πυργιωτάκη, ο Τάκης και η Γιάννα Καλουτσάκη. Και οι τέσσερις γνωρίζουν την ευγνωμοσύνη και την αγάπη που αισθάνεται ο συγγραφέας χρόνια τώρα γι' αυτούς.

Βασικές σκέψεις αυτού του κειμένου συζήτησε ο συγγραφέας με τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, του οποίου οι κριτικές παρατηρήσεις και υποδείξεις υπήρξαν πολύτιμες. Ο συγγραφέας τον ευχαριστεί και πάλι θερμά, τόσο για τις πολύτιμες υποδείξεις του, όσο και για το γεγονός ότι βρίσκονται σε μόνιμο διάλογο σχετικά με τα κείμενά τους. Στον συναρπαστικό αυτό διάλογο δεν είναι βέβαιο ποιες στιγμές είναι οι πιο ενδιαφέρουσες: οι στιγμές της συμφωνίας ή οι στιγμές της διαφωνίας;

Σε αρκετές στιγμές ο συγγραφέας κινήθηκε – άλλωστε λόγω του θέματος δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά – σε «ξένα χωράφια», δανειζόμενος ευρήματα της Πολιτικής Επιστήμης. Κατέφυγε γι' αυ-

τό στον επιφανή εκπρόσωπό της, φίλο και συνάδελφο Γιάννη Μεταξά, για του οποίου τις πολύτιμες υποδείξεις ο συγγραφέας θερμά τον ευχαριστεί.

Δεκέμβριος 2008

Παλαιό Ψυχικό

Στο «Σπίτι της Άννυς»

ΘΕΜΑ ΚΑΙ ΔΟΜΗ

1. Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας στον δημόσιο βίο της χώρας μας περνάει περιπέτειες με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την ελληνική δημοκρατία και τους βαθύτατα προβληματισμένους πολίτες της. Οι περιπέτειες αυτές θα ήταν λιγότερο επώδυνες για τη δημοκρατία, αν τα περισσότερα πολιτικά κόμματα, έτσι κι αλλιώς αρχηγικά ή (και) παραγοντικά, δεν διακήρυτταν στα καταστατικά τους την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας και δεν την προέβαλλαν συνεχώς, ενώ ταυτοχρόνως την καταπατούν κατά τη λειτουργία τους. Κι αυτό γιατί η καταστατική αλλά φαρισαϊκή «υιοθέτησή» της, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη παραβίασή της, βαθαίνει την ήδη βαριά αναξιοπιστία του κομματικού θεσμού.
2. Ακριβώς επειδή τον συγγραφέα τον απασχολεί και ιδιαιτέρως τον προβληματίζει η βαθιά αυτή κρίση αξιοπιστίας και επειδή ταυτοχρόνως ελπίζει ότι θα μπορέσει να πείσει με τις σκέψεις που ακολουθούν, ότι η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας αποτελεί συνταγματικά αναγκαία συνέπεια αλλά και προϋπόθεση πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας, έκρινε χρήσιμο και, δυστυχώς χρόνια τώρα, επίκαιρο, να θέσει εκ νέου το ζήτημα σε επιστημονική βάση και άρα ορατό για τον πολίτη.

3. Ελπίζει, άλλωστε, ο συγγραφέας, πως με την ανάδειξη του ευτελισμού στον οποίο έχει περιέλθει η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας στην ελληνική πολιτική ζωή θα αρχίσει να μειώνεται η απαθής ανοχή των μελών του «κομματικού Δήμου» έναντι ενός φαινομένου που δεν πλήττει μόνο τη λειτουργία του πολιτεύματος, αλλά υποβαθμίζει το κομματικό μέλος σε παθητικό εργαλείο, σε διαθέσιμο είδος διαπραγμάτευσης, στο πλαίσιο πάντοτε μη ορατών εσωκομματικών εξουσιαστικών και παραγοντικών «διευθετήσεων».
4. Το θέμα, στις κατ' ιδίαν πτυχές του, έχει γίνει πια τόσο στη Συνταγματική Επιστήμη όσο και στην Πολιτική Επιστήμη, και επίμαχο και αχανές. Γι' αυτό, στο πλαίσιο της σύντομης συμβολής που τίθεται στην κρίση του αναγνώστη, ο μεν υπομνηματισμός περιορίζεται σε ελάχιστες, απολύτως απαραίτητες, βιβλιογραφικές αναφορές, και θεματικά επικεντρώνεται στα εξής τέσσερα και μόνο ζητήματα:
 - α. Στην πρώτη ενότητα επιχειρείται η στήριξη της επικοινωνίας αναγνώστη και συγγραφέα με την επισήμανση κάποιων από τα εννοιολογικά στοιχεία των όρων πολιτικό κόμμα, δημοκρατία και πολιτική, στοιχείων που θεωρεί ο τελευταίος κρίσιμα για τους συλλογισμούς που ακολουθούν.
 - β. Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στο νόημα της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας με βάση την αναζήτηση των ιδιαιτεροτήτων της κρατικογενούς έννοιας της δημοκρατίας και των προβλημάτων που ανακύπτουν όταν χρησιμο-

ποιείται για την αξιολόγηση μη κρατικού θεσμικού χώρου, όπως είναι ο εσωκομματικός.

- γ. Η τρίτη ενότητα αναζητεί την κανονιστική αξία που έχει η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας στο νομικό σύστημα της πολιτείας και, ειδικότερα, στη συνταγματική της τάξη.
- δ. Στην τελευταία, τέταρτη ενότητα, εκτίθενται στιγμές από τα αίτια και τα αποτελέσματα της δοκιμασίας που υφίσταται η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας σε ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής, που σημαίνει μιας πολιτικής που έχει αποβάλει τα κύρια χαρακτηριστικά της.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ

Τρεις προκαταρκτικές έννοιες

Ι. Η έννοια του πολιτικού κόμματος

1. Ο νομικός ορισμός του πολιτικού κόμματος είναι απαραίτητος ακριβώς λόγω της διαφορετικής μεταχείρισης που επιφυλάσσει η έννομη τάξη στον κομματικό θεσμό σε σχέση μ' εκείνη που επιφυλάσσει στα κοινά σωματεία. Στο «κόμμα» το άρθρο 29 του Συντάγματος επιφυλάσσει ιδιαίτερη θέση στη συνταγματική τάξη της χώρας, ανάγοντας τη συμμετοχή του πολίτη σε αυτό και τη δράση του μέσα από αυτό, αφενός σε θεμελιώδες δικαίωμα αλλά ταυτοχρόνως καθιστά και το κόμμα θεσμό με αποστολή να υπηρετεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Αρκεί κανείς να συγκρίνει τα άρθρα 12 και 29 του ελληνικού Συντάγματος του 1974/1986/2001. Στο πρώτο γίνεται λόγος περί του δικαιώματος σύστασης «ενώσεων και μη κερδοσκοπικών σωματείων», ενώ το δεύτερο αφορά ειδικά τα πολιτικά κόμματα ως ειδικής θεσμικής ποιότητας συλλογικά υποκείμενα.
2. Τη σαφή εννοιολογική περιχάραξη του πολιτι-

κού κόμματος αξιώνει και η συντελούμενη κρατική χρηματοδότησή του, η οποία, για να είναι δικαιοκρατικά ρυθμισμένη, προϋποθέτει την *ακριβή περιγραφή* του συλλογικού υποκειμένου που νομιμοποιείται να επικαλείται κομματική ιδιότητα και συνακόλουθα να λαμβάνει την κρατική χρηματική ενίσχυση. Γι' αυτό και η νομοθετική και επιστημονική εξειδίκευση του νοήματός του είναι ανάγκη που προκύπτει από την αρχή του κράτους δικαίου.

3. Η συζήτηση για την έννοια του *πολιτικού κόμματος*, που δεν πρέπει να ταυτίζεται με την έννοια της κοινοβουλευτικής ομάδας, είναι αχανής και περιλαμβάνεται πλέον και στα θέματα της συνταγματικής θεωρίας. Για τις ανάγκες της πραγμάτευσης των θεμάτων που εκτίθενται σε αυτό το κείμενο αρκεί ως προς την έννοια του πολιτικού κόμματος να επισημανθούν τα εξής και μόνο: Στον ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό διαμορφώνεται, έστω κι αν μόνο ως προς τον πυρήνα της, μια γενικότερα αποδεκτή έννοια του κομματικού θεσμού, ως ενός *σωματειακά οργανωμένου συλλογικού υποκειμένου*, που συγκροτείται και δρα σε πάγια και διαρκή βάση με σκοπό τη συμμετοχή στη διαμόρφωση της λαϊκής πολιτικής βούλησης και, συνακόλουθα, της συγκεκριμένης εκφοράς του λόγου της λαϊκής κυριαρχίας, τόσο μέσα από τη συμμετοχή στα αντιπροσωπευτικά σώματα όσο και με άμεσες διεργασίες στη βάση του εκλογικού σώματος.¹

1 Βλ. τη συνολική αλλά και κριτική προσέγγιση του πολιτικού

κόμματος ως νομικού θεσμού στο πυκνό, σύντομο και επιτυχημένο διδακτικό κείμενο του Γ. Παπαδημητρίου, *Το δίκαιο των πολιτικών κομμάτων* (Αθήνα 1984)· για τον ορισμό βλ. σ. 29 κε. Αντίστοιχη είναι η σημαντική συνεισφορά του Μ. Σπουρδαλάκη (βλ. «Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία», στο: Δ.Θ. Τσάτσος - Ξ.Ι. Κοντιάδης [επιμ.], *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα 2003, σ. 39-61) όπου ο αναγνώστης θα βρει μια πολιτειολογική προσέγγιση του θεσμού με εξαιρετικά κρίσιμες διαπιστώσεις. Θεμελιωτής της συνταγματικής θεωρίας για τα πολιτικά κόμματα είναι ο μεγάλος σύγχρονος συνταγματολόγος Konrad Hesse ο οποίος αναλυτικά ανέπτυξε τη θεωρία του το 1959 στην εργασία του: «Die verfassungsrechtliche Stellung der Parteien im modernen Staat», στο: *Veröffentlichungen des Vereines der Deutschen Staatsrechtslehrer*, τ. 17 (1959), σ. 11-52. Τα κύρια σημεία της θεωρίας του περί πολιτικού κόμματος παρουσιάζει ο Hesse στο διδακτικό του έργο: *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 20ή έκδ. 1995, σ. 74 κε. (εφεξής παραπέμπεται ως: *Grundzüge*). Για τη συνταγματική θεωρία περί πολιτικών κομμάτων βλ. επίσης J. Krüper, «Wiedergelesen: Klassiker des Parteienrechts - Konrad Hesse», στο: *Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Europäisches Parteienrecht und Parteienforschung*, Heft 14 (2007), σ. 22-27. Για την έννοια του πολιτικού κόμματος, ενδεικτικά βλ. M. Morlok, «Σχολιασμός άρθρου 21 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας», στο: H. Dreier (επιμ.-έκδ.), *Grundgesetz, Kommentar*, τ. II (άρθρα 20-82), Tübingen 1998, σ. 263 κε.· W. Wietschel, *Der Parteibegriff: Zur verfassungsrechtlichen und verfassungspolitischen Funktion des Parteibegriffs unter besonderer Berücksichtigung der Verbotsproblematik*, Baden-Baden 1996· D. Th. Tsatsos - M. Morlok, *Parteienrecht. Eine verfassungsrechtliche Einführung*, Heidelberg 1982, σ. 13 κε.· D. Grimm, «Nachmals: Die Parteien im Rechtsstaat», *DöV* (1983), σ. 538 κε.· W. Grewe, *Zum Begriff der politischen Partei*, 1950· M. Duverger, *Les partis politiques*, 1973· P. Avril, *Essais sur les partis*, 1986· C. Ysmal, *Les partis politiques sous la Ve République*, 1989. Είναι ενδιαφέρον ότι ένας από τους πρώτους που ασχολήθηκε με τη νομική φύση του πολιτικού κόμματος ήταν ο φιλόσοφος του δικαίου G. Radbruch, «Die politischen Parteien im System des

4. Το πολιτικό κόμμα παρουσιάζει μια κρίσιμη διαφορά έναντι άλλων θεσμών, όπως είναι η Βουλή, η κυβέρνηση κ.ο.κ. Ενώ δηλαδή οι άλλοι θεσμοί δημιουργούνται και διαμορφώνονται από τον συνταγματικό νομοθέτη, το πολιτικό κόμμα δεν είναι δημιούργημα του νομοθέτη. Συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Η έννομη τάξη υποδέχεται το

deutschen Verfassungsrechts», στο: G. Anschütz - R. Thoma (επιμ.), *Handbuch des deutschen Staatsrechts*, τ. I (1930), σ. 285, 288. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. κυρίως τη μόνη ίσως νέα θεώρηση του κομματικού φαινομένου που προτείνει ο Ευ. Βενιζέλος, *Το «ανοικτό» κόμμα*, Θεσσαλονίκη 2001. Βλ. επίσης Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (στην αρχή αυτής της υποσημείωσης). Βλ. επίσης Γ. Δρόσος, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, 1982· Γ.Δ. Δασκαλάκης, *Πολιτικά κόμματα και δημοκρατία*, 1958· Γρ. Δάφνης, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα. 1821-1961*, 1961· Γ. Μαυρογορδάτος, «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα», στο: Γ. Κοντογιώργης (Εισαγωγή-επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στη σύγχρονη Ελλάδα*, 1977, σ. 153 κε· Π. Φουντεδάκη, *Ενδοκομματική δημοκρατία και Σύνταγμα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1987. Για την έννοια του ευρωπαϊκού πολιτικού κόμματος βλ. Tr. Papadopoulou, *Politische Parteien auf Europäische Ebene. Ausgang und Ausgestaltung von Art 191 (ex 138a) EGV* (Schriften zum Parteienrecht, Διεύθυνση: D.Th. Tsatsos), αρ. 22, Baden-Baden 1999· D.Th. Tsatsos, στο R. Schmidt - D. Stefanou (επιμ.), *Verfassung 1962-1988*, Baden-Baden 1999, σ. 621 κε. Το «Συνταγματικό Δίκαιο των πολιτικών κομμάτων» εντάσσεται πλέον στο περιεχόμενο της διδασκαλίας και της έρευνας στον κλάδο. Έτσι, ο Κ. Χρυσόγονος στο διδακτικό του συστηματικό έργο *Συνταγματικό Δίκαιο* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003) αφιερώνει εκτενή, πρωτότυπη και εξαιρετικά διδακτική ανάλυση τόσο του κομματικού φαινομένου γενικά όσο και της ερμηνείας του σχετικού άρθρου 29 Συντ. 1975/1986/2001 (βλ. σ. 266-291), βλ. επίσης Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο. Το αναθεωρημένο Σύνταγμα*, 2η έκδ., Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 388-412.

θεσμό όπως τον έχει ήδη διαπλάσει η ιστορική εξέλιξη της πολιτείας και της πολιτικής και όπως συνεχίζεται να διαμορφώνεται μέσα στην αέναη εξέλιξη της πολιτικής δυναμικής της κοινωνίας.² Ο έτσι ιστορικά και πολιτικά δημιουργημένος νοηματικός πυρήνας του πολιτικού κόμματος, αποτελεί δεδομένο για τον συντακτικό και τον κοινό νομοθέτη. Γι' αυτό άλλωστε δεν προκύπτει η λειτουργία του πολιτικού κόμματος από τον νομοθετικό καθορισμό του νοήματός του, αλλά, αντιστρόφως, το θεσμικό νόημά του προκύπτει από την ιστορικά διαμορφωμένη και διαμορφούμενη λειτουργία του.³ Καίτοι δηλαδή αποτελεί «ε-

2 Βλ. D.Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 13, 18.

3 Στην Ελλάδα η βιβλιογραφία για τον κομματικό θεσμό, κυρίως στην Πολιτική και τη Συνταγματική Επιστήμη, όσο πάει και γίνεται πιο πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ οι δύο συλλογικοί τόμοι που εξέδωσε το «Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου»: D.Th. Tsatsos - Ev. Venizelos - X.I. Kontiades (επιμ.), *Political Parties in the 21 Century* (Politische Parteien im 21. Jahrhundert) Athen-Berlin-Bruxelles 2004. Από τις ιδιαιτέρως αξιόλογες μελέτες που δημοσιεύονται στον συλλογικό αυτό τόμο ειδική θεματική σχέση με τις σκέψεις που ακολουθούν στο παρόν κείμενο είναι οι εξής: M. Morlok, «Die Zukunft der politischen Parteien». σ. 39 κε. Chr. Landfried, «Die Krise der Parteiendemokratie in Deutschland». Ο έτερος συλλογικός τόμος: Δ.Θ. Τσάτσος - Ξ.Ι. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα 2003. Από τις επίσης κρίσιμες μελέτες που περιέχει ο τόμος, ιδιαίτερη θεματική σχέση με τις σκέψεις αυτού του βιβλίου έχουν οι εξής: Μ. Σπουρδαλάκης, «Το κομματικό φαινόμενο. Εξέλιξη και συγκυρία», σ. 30 κε. Κ. Χρυσόγονος, *Σύνταγμα και πολιτικά κόμματα. Όψεις του ελλείμματος δημοκρατικής αντιπροσώπευσης*, σ. 85 κε. Απ. Παπακωνσταντίνου,

ξωτερικό» δεδομένο για τον συντακτικό νομοθέτη, συνιστά τον οργανωτικό θεσμό πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας. Αυτό άλλωστε εξηγεί την ευρεία και εν εξελίξει συζήτηση για τις λειτουργίες που επιτελεί το πολιτικό κόμμα. Όπως μας πληροφορεί ο Martin Morlok, η Πολιτική Επιστήμη έχει καταγράψει δεκαοκτώ τουλάχιστον λειτουργίες που θεωρείται ότι προκύπτουν από το θεσμικό νόημα του πολιτικού κόμματος.⁴

Τα δικαιώματα ίδρυσης και συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα στο Σύνταγμα, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και την κοινή νομοθεσία, σ. 257 κε. Τέλος σε ό,τι αφορά τις εκλογικές σχεδιάσεις των κομμάτων, να προσαρμόζονται, στο πλαίσιο διεκδίκησης της εξουσίας, προς τις δημοσκοπημένες επιθυμίες των ψηφοφόρων, πρέπει να σημειωθεί η από το 1976 προτεινόμενη από τον Α.-Ι. Δ. Μεταξύ τυπολογία που διακρίνει τα κόμματα σε *μονοσυλλεκτικά*, *πολυσυλλεκτικά* και *πανσυλλεκτικά*. Ορθά όμως ο ίδιος ο συγγραφέας στο άρθρο του «Κοινωνική αναμονή των ψηφοφόρων και πολιτική τακτική των κομμάτων ή πώς επιτυγχάνεται η συλλογή των δυνητικών ψηφοφόρων» (εφ. *Το Βήμα*, 4.12.1977), διευκρινίζει ότι η τυπολογία αυτή είναι αυστηρά καταγραφική και δεν νομιμοποιεί εκ προοιμίου καμία επικοινωνιακή τακτική η οποία θα στόχευε να παρασύρει κάποιους σε μια προγραμματική πρόταση, που στην πραγματικότητα δεν θα έδειχνε αυτό που στ' αλήθεια θα ήταν. Οι εννοιολογήσεις του Μεταξύ φαίνεται να ολοκληρώνονται στη συνέχεια –και να επαληθεύονται– με το δημοσίευμά του, «Συγκλιτικά κόμματα και αποσυγκλιτικές αντιστάσεις» (εφ. *Επενδυτής*), με το οποίο εισάγονται και οι εξίσου καταγραφικές κατηγορίες των κομμάτων σε *πολυτασικά* και *μονοτασικά* (σε συνδυασμό με τα φαινόμενα –πανευρωπαϊκά πια– της *συγκλιτικότητας* και της *αποσυγκλιτικότητας*).

4 Βλ. Μ. Morlok, ό.π. (υποσ. 3), σ. 40 κε.

5. Η εξέλιξη του θεσμού του πολιτικού κόμματος στο χώρο των εθνικών εννόμων τάξεων του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού άρχισε στον νοηματικό και πολιτικό του πυρήνα να αναδεικνύει μια ευρωπαϊκή θεσμική ομοιομορφία. Η ομοιομορφία αυτή επιτρέπει και την αντιμετώπιση του κομματικού θεσμού όχι μόνο από την πλευρά του εθνικού δικαίου αλλά και συνολικότερα ως θέμα μιας, όσο πάει και περισσότερο, συγκροτούμενης ευρωπαϊκής πολιτειολογίας,⁵ στο πλαίσιο ενός δημιουργούμενου στην Ευρώπη αλλά και πέραν αυτής, κοινού θεσμικού πολιτισμού περί τα πολιτικά κόμματα.⁶ Η τάση όχι μόνο επαληθεύεται

5 Για τη θεωρία της ευρωπαϊκής έννομης τάξης ο συγγραφέας έχει προτείνει τον όρο «μεταπολιτειολογία» (βλ. Δ.Θ. Τσάτσος, *Η έννοια της δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Αθήνα 2007, σ. 3 κε.). Ουσιαστικά ο σχολιασμός του άρθρου 21 του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας από τον Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 248-315, αποτελεί ταυτοχρόνως και μια γενική θεωρία περί πολιτικού κόμματος. Βλ. επίσης G. Deinzer, *Europäische Parteien. Begriff und Funktion in einem europäischen Integrationsensemhle* (Schriften zum Parteienrecht, Διεύθυνση: D.Th.Tsatsos, τ. 24), Baden-Baden 1999, σ. 15-22· Tr. Papadopoulou, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 29 κε.· D.Th. Tsatsos, «Zu einer gemeinsamen europäischen Parteienrechtskultur», στο: *DöV* (1988), σ. 1 κε. (αναδημοσιευμένο στον τόμο: D.Th. Tsatsos, *Staat, Verfassung, Europa*, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 537-551.

6 Η πρώτη προσπάθεια συγκριτικής έκθεσης του δικαιικού καθεστώτος του πολιτικού κόμματος στο χώρο της –τότε– Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται από τους D.Th. Tsatsos - D. Scheffold - H.-P. Schneider (επιμ.), *Parteienrecht im Europäischen Vergleich* (Schriften zum Parteienrecht Bd. 1), Baden-Baden 1990, ειδικά για την άποψη που θέλει να στηρίξει αυτή η υποσημεί-

στο ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά επεκτείνει τη διάδοση του θεσμού και σε άλλες γεωγραφικές περιοχές, που όμως έτσι εντάσσονται, στον ευρύτερο χώρο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

6. Αφού λοιπόν το κομματικό φαινόμενο είναι δημιουργήμα της ιστορικής εξέλιξης, ως κύρια πηγή μιας πρώτης προσέγγισής του προσφέρεται η ιστορική του διαδρομή, η «τύχη» δηλαδή που του επιφύλαξε η έννομη τάξη των σύγχρονων, ευρωπαϊκών κυρίως, πολιτειών, στην εξέλιξή της. Την περιπετειώδη αυτή διαδρομή αποτύπωσε με εντυπωσιακή ακρίβεια ο μεγάλος θεωρητικός της

ωση σ. 824 κε.· ΚΙ. v. Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München 1982· G. Pridham - P. Pridham, *Transnational Party Co-operation and European Integration*, London 1981· Th. Stammen, *Parteien in Europa*, 2. Aufl., München 1978. Η έννοια του πολιτικού κόμματος παρά τις εθνικές ιδιαιτερότητες, παρουσιάζει μια βραδεία αλλά ορατή σύγκλιση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Για το θέμα αυτό –αλλά και για άλλα πολλά που θα συναντήσουμε στην πορεία της προσέγγισης που επιχειρούμε– βλ. D.Th. Tsatsos - D. Schefold - H.- P. Schneider, ό.π. (σε αυτήν την υποσημείωση). Για την έννοια του πολιτικού κόμματος στο συλλογικό αυτό έργο βλ. για το Βέλγιο: I.-P. Suetens (σ. 45 κε.), για τη Δανία: βλ. P.L. Vesterdorf (σ. 98 κε.), για τη Γερμανία: βλ. H.-P. Schneider (σ. 178 κε.), για τη Γαλλία: βλ. M. Fromont (σ. 228), για την Ελλάδα: βλ. G. Papadimitriou (σ. 273 κε.), για τη Μ. Βρετανία: βλ. G. Smith (σ. 318), για την Ιρλανδία: βλ. J.M. Kelly (σ. 351 κε.), για την Ιταλία: βλ. Lanchester (σ. 387 κε.), για το Λουξεμβούργο: βλ. G. Vivenes (σ. 451 κε.), για την Ολλανδία: βλ. D.J. Elzinga (σ. 517), για την Πορτογαλία: βλ. M. Rebelo de Sousa (σ. 607 κε.), για την Ισπανία: βλ. J. Puente Egidio (σ. 653) και για τη συγκριτική αποτίμηση των εθνικών δικαίων βλ. D. Schefold - D.Th. Tsatsos- M. Morlok, σ. 760 κε.

γερμανικής Δημοκρατίας της Βαϊμάρης Heinrich Triepel. Ο Triepel κάνει λόγο για τις τέσσερις ιστορικές φάσεις από όπου διήλθε, μέσα στην έννομη τάξη της πολιτείας, το κομματικό φαινόμενο: τη φάση της καταπολέμησης του, τη φάση της αγνόησής του, τη φάση της νομιμοποίησής του και τη φάση της συνταγματικής του ενσωμάτωσης.⁷ Οι τέσσερις αυτές φάσεις τελικά ανταποκρίνονται στη σταδιακή μετάβαση, από τον υπήκοο στον πολίτη, από την πολιτική σιωπή του λαού στην πολιτική του άρθρωση, στην ανάδειξη της κοινωνικής του δυναμικής και τελικά στη νομιμοποίηση της ίδιας της πολιτικής, ακόμα και στη συνταγματική της ενσωμάτωση. Ας παρακολουθήσουμε αυτήν την περιπετειώδη ιστορική διαδρομή του κομματικού φαινομένου βασιζόμενοι στην αντίστοιχη περιγραφή του Triepel:

- α. Όσο κυριαρχούσε στην Ευρώπη η απόλυτη μοναρχία, η πολιτική, ως διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων, αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο του μονάρχη. Η πολιτεία της απόλυτης μοναρχίας στηρίχτηκε στο ιδεολόγημα της αυστηρής πολιτικής ουδετερότητας του κράτους, χάριν της «ενότητάς» του.⁸ Στο θεσμικό πολιτι-

7 Βλ. H. Triepel, *Die Staatsverfassung und die politischen Parteien*, 2η έκδ., 1930, σ. 12 κε., 24 κε. Επιγραμματική και συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης του κομματικού θεσμού στην Ελλάδα, όχι όπως ο Triepel, με βάση τη σχέση κόμματος και έννομης τάξης αλλά την πολιτική και οργανωτική τους συγκρότηση, προσφέρει ο Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 261 κε.

8 Βλ. C. Schmitt, *Verfassungslehre*, 1928, σ. 350 κε. Για τις συ-

κό αυτό πλαίσιο δεν μπορούσε να νοηθεί ο λαός, δηλαδή το άθροισμα των υπηκόων, ως πολιτικά αυτόνομη κοινωνία στη δυναμική της. Το συναφές με το προηγούμενο μοναρχικό ιδεολόγημα περί «ενότητας του κράτους» και η ταύτιση κράτους και κοινωνίας με διατήρηση του προνομίου της πολιτικής αποκλειστικά υπέρ του κράτους δεν αφήνει περιθώριο για την πολιτική, ως μορφή συλλογικής δράσης κοινωνικών ομάδων. Ο εκφερόμενος πολιτειακός λόγος ήταν και ένας και ενιαίος, ενώ ο υπήκοος δεν είχε ακόμη γίνει πολίτης! Πολιτικές ομαδοποιήσεις σχηματίζονται μεν, *de facto*,⁹ αλλά αποτελούν προκομματικές συσπειρώσεις που θεωρούνται ξένα σώματα στη λειτουργία του πολιτεύματος και γι' αυτό, όπως είπε ο Triepel, στην πρώτη τους φάση καταπολεμούνται.

νέπειες της αρχής της πολιτικής ουδετερότητας στο Διοικητικό Δίκαιο, ειδικότερα στο Υπαλληλικό Δίκαιο, βλ. αντί πολλών: W Weber, «Parlamentarische Unvereinbarkeiten», AöR, τ. 58 (νέα σειρά τ. 9), σ. 161 κε.· D.Th. Tsatsos, *Zur parlamentarischen Betätigung von öffentlichen Bediensteten, Das Problem ihrer Beschränkbarkeit*, Bad Homburg, v.d.H., Berlin, Zürich 1970, σ. 117 κε.

9 Τα πρώτα προ-κομματικά μορφώματα τα συναντούμε στην αγγλική συνταγματική ιστορία, όταν η καταπολέμηση των Stuarts υπήρξε ένα από τα πρώτα «κρούσματα» πολιτικής αυτονομίας κοινωνικών δυνάμεων και συνακόλουθα το έναυσμα του σχηματισμού των δύο κοινοβουλευτικών κομμάτων, των Whigs και των Tories. Σε ένα πρώτο βήμα πρακτικής και θεωρητικής κατοχύρωσης των δύο αυτών κομματικών σχηματισμών συνέβαλε ο Edmund Burke (1729-1797) με το έργο του *Reflection in the Revolution in France*, 1790.

- β. Ακόμη και μετά τη μετάβαση από την απόλυτη στη συνταγματική μοναρχία, όταν άρχισε δηλαδή η πρώτη σοβαρή πια ανάπτυξη συγκροτημένων πολιτικών ομαδοποιήσεων με κύριο πεδίο δράσης τα πρώτα αντιπροσωπευτικά σώματα, η νέα συνταγματική τάξη «απέφευγε» να αναγνωρίσει το πολιτικό κόμμα επισήμως ως θεσμό. Εδώ, στη δεύτερη αυτή κατά τον Triepel ιστορική φάση της εξέλιξής του, το πολιτικό κόμμα δεν καταπολεμάται μεν, αγνοείται όμως από την έννομη τάξη. Ο συγγραφέας θα προσέθετε εδώ ότι αυτή η αγνόηση του πολιτικού κόμματος από την έννομη τάξη προκάλεσε τη διεκδίκηση της αναγνώρισής του, κάθε φορά που η δράση κάποιων πρωτεϊκών πολιτικών κομμάτων αναδείκνυε καίρια τη σημασία για τις ανάγκες της οργανωμένης παρέμβασης στην πολιτική ζωή.
- γ. Με την ανάπτυξη του συνταγματισμού τον 18ο και τον 19ο αιώνα και τη διαμόρφωση του κινήματος του εκδημοκρατισμού, κυρίως με την εδραίωση και τη σημαντική ενίσχυση των αντιπροσωπευτικών σωμάτων, περνάμε, κατά τον Triepel, από την εποχή της αγνόησης, στην τρίτη ιστορική φάση του κομματικού φαινομένου, που είναι εκείνη της αναγνώρισης και της σταδιακής νομιμοποίησής του. Η μετάβαση αυτή συντελείται, καθώς συνειδητοποιείται, από τον κοινό νομοθέτη, η σημασία του πολιτικού κόμματος για την εκλογική αλλά και την κοινοβουλευτική διαδικασία και, συνακόλουθα, για την πολιτική διαδικασία γενικότερα.

- δ. Η τέταρτη φάση, που καταγράφει ο Triepel, για την ιστορική εξέλιξη του πολιτικού κόμματος στην έννομη τάξη της Πολιτείας, συμπίπτει με την εδραίωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Είναι εκείνη της θεσμοποίησης και τελικά της ενσωμάτωσης του πολιτικού κόμματος ως αναγνωρισμένου από το Σύνταγμα δομικού θεσμού στο πλαίσιο της λειτουργίας του πολιτεύματος.
7. Παρά την ευρηματικότητα και την κατ' αρχήν πειστικότητα του ιστορικού σχήματος που πρότεινε ο Triepel,¹⁰ δεν θα πρέπει η θεωρία του περί «τεσσάρων εποχών του πολιτικού κόμματος» να μας οδηγήσει σε μία τυπολατρική ερμηνεία της, κατά την ανάγνωση κάθε ιστορικής εξέλιξης του κομματικού θεσμού. Ειδικότερα:
- α. Η ιστορία δεν «τέμνεται» εννοιοκρατικά, δηλαδή με απόλυτη καθαρότητα, σε περιόδους. Το ίδιο ισχύει και για την ιστορία του κομματικού θεσμού. Η ιστορία δεν συνίσταται σε αυτόνομα και άσχετα μεταξύ τους διαδοχικά βήματα, αλλά εξελίσσεται. Αυτό σημαίνει πως οι μεταβολές που συντελούνται, συνίστανται σε μια σταδιακή και πάντοτε μερική υποκατάσταση δεδομένων με νέα. Σε κάθε νέα φάση θα συναντούμε και κάποια στοιχεία της προηγούμενης αλλά και τα σπέρματα της επόμενης. Ως προς αυτό το σημείο δεν αποτελεί εξαίρεση ούτε η επανάσταση,

10 Βλ. ό.π. (υποσ. 7).

η οποία, εφόσον επικρατήσει, ανατρέπει βέβαια μια έννομη τάξη, επιβάλλοντας μια νέα, η κοινωνία όμως δεν μπορεί να παρακολουθήσει το «ακαριαίο». Τελικά δηλαδή, τα όρια μεταξύ «ταχύτερης εξέλιξης» και «επανάστασης» είναι δυσδιάκριτα.¹¹

- β. Η προηγούμενη παρατήρηση επιβεβαιώνεται και στο πεδίο της ιστορικής εξέλιξης του πολιτικού κόμματος στο πλαίσιο της θεωρίας του Trierpel για τις τέσσερις φάσεις της ενδοπολιτειακής του εξέλιξης. Έτσι η μοναρχική αρχή της λεγόμενης «πολιτικής ουδετερότητας», που είχε ως πραγματικό στόχο την προστασία της μέσα από τη συμβολική καθιέρωση της άποψης ότι ο μονάρχης εκπροσωπεί ολόκληρη την κοινωνία, επιβιώνει και στην εποχή της δημοκρατίας. Έτσι «απομεινάρια» της συναντούμε και στην εκδημοκρατιζόμενη και εκδημοκρατισμένη πολιτεία, εκεί που ο συντηρητικός νομοθέτης και ο συντηρητικός δικαστής καθιστούν θεμέλιο των επιλογών και των αποφάσεών τους τη στεγανή διάκριση κράτους (κυρίως διοίκησης) και πολι-

11 Για ό,τι από το παρελθόν «απομένει» ως αναπόδραστη επιβίωση, βλ. το έργο του M. Gauchet, *L'avenement de la démocratie, I. La révolution moderne*, 2007, στο οποίο πραγματεύεται με ακρίβεια αλλά και ευαισθησία αυτό το «απομένον» ως «heritage invisible». Για μια γενικότερη όμως προσέγγιση σχετικά με το φαινόμενο της «επιβίωσης», ως δημιουργικής μνημοσύνης, ως «Nachleben», με την έννοια της σύνθεσης (Mischung, heterogener Elemente) του A. Warburg, βλ. στο έργο του G. Didi-Huberman, *L'image survivante. Histoire de l'art et temps des fantômes selon Aby Warburg*, 2002.

τικής ως προστασία της «νόμιμης» λειτουργίας του κράτους. Η επιβίωση της αρχής της πολιτικής ουδετερότητας της πολιτείας εμφανίζεται στη φάση αυτή σε ειδικά μόνο πεδία της έννομης τάξης με χαρακτηριστική περίπτωση την πλήρη απαγόρευση της κομματικής δραστηριότητας των δημοσίων υπαλλήλων. Ως ιστορικό παράδειγμα αναφέρεται συνήθως το άρθρο 130 § 1 του Συντάγματος Βαϊμάρης που ορίζει ότι «Ο δημόσιος υπάλληλος είναι υπηρέτης του συνόλου και όχι ενός πολιτικού κόμματος». Η διάταξη αυτή όμως περιείχε, μέσα στην τότε ιστορική συγκυρία, στοιχεία θεσμικής απαξίωσης του κομματικού θεσμού.¹²

12 Είναι χαρακτηριστικό πως ο πιο έγκυρος σχολιαστής του Συντάγματος της Βαϊμάρης G. Anschütz παρατηρεί για το άρθρο 130 § 1 του Γερμανικού Συντάγματος ότι ορίζει κάτι το «αυτονόητο», ότι στρέφεται κατά της «κομματικής επιλογής των δημοσίων υπαλλήλων» και ότι οι υποχρεώσεις από το άρθρο 130 δεν αφορούν μόνο τον υπάλληλο *en υπηρεσία*, αλλά και εκείνον που βρίσκεται εκτός υπηρεσίας. Βλ. σχετικά G. Anschütz, *Die Verfassung des Deutschen Reichs, von 11. August 1919, Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis*, 1933 κε., επανέκδοση, 1961, Darmstadt 1961, σ. 602-603 κε. Βλ. επίσης W. Weber, *ό.π.* (υποσ. 18)· D. Th. Tsatsos, *ό.π.* (υποσ. 8), σ. 121 κε.· K. Hesse, *Grundzüge, ό.π.* (υποσ. 1), σ. 77. Τη χαρακτηριστική αυτή για το μετασχηματισμό της πολιτείας εξέλιξη της υποδοχής του κομματικού φαινομένου από την έννομη τάξη εκθέτουν κατά τρόπο κλασικό ο H. Triepel, *ό.π.* (υποσ. 7), ιδίως σ. 12 κε. και ο G. Radbruch, «Die politischen Parteien im System des deutschen Verfassungsrechts», στο: K. Lenk - F. Neumann (επιμ.), *Theorie und Soziologie der politischen Parteien*, 1974. Βλ. και D.Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 1 κε.

8. Η μεγάλη δικαίωση της λογικής που ανέδειξε η θεωρία του Triepel, και την οποία δεν βίωσε βέβαια ο ίδιος, είναι η ολοκλήρωση της τέταρτης φάσης, δηλαδή της ενσωμάτωσης του πολιτικού κόμματος που συντελείται στη συνέχεια με τη συνταγματική αποθέωση του κομματικού θεσμού στα συνταγματικά κείμενα κυρίως χωρών, που έβγαιναν από την περιπέτεια δικτατοριών. Εκεί τα νέα Συντάγματα – αναφέρω ως παραδείγματα: το γερμανικό ως πρωτοπόρο, το ελληνικό, το πορτογαλικό, το ισπανικό, το ιταλικό αλλά και το γαλλικό – περιέλαβαν διατάξεις με τις οποίες ρητά κατοχύρωσαν τον, απαγορευμένο ή αδρανοποιημένο από τη δικτατορία, κομματικό θεσμό¹³ ως πα-

13 Για το άρθρο 29 του ελληνικού Συντάγματος 1974/1986/2001 ρητή είναι η αναφορά του Κώστα Χρυσόγονου, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 271, στη συνάφειά του με την ιστορική και τη θεσμική εξέλιξη της χώρας μετά τη δικτατορία. Βλ. αντίστοιχα και άρθρο 21 § 1 εδ. 3 του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας του 1949, άρθρο 29 § 1 του ελληνικού Συντάγματος 1975/1986/2001, άρθρο 49 του ιταλικού Συντάγματος του 1947/2000, άρθρο 10 § 2, 40, 51, Γ14 και 151 του πορτογαλικού Συντάγματος του 1976/1997, άρθρο 4 εδ. 1 του γαλλικού Συντάγματος του 1958/1999, άρθρο 6 του ισπανικού Συντάγματος του 1978/1992 αλλά και κεφ. 3, §§ 7-9 του σουηδικού Συντάγματος του 1975-1995. Μετά την ολοκλήρωση αυτής της μελέτης κυκλοφόρησε η πρώτη επιστημονικά σχολιασμένη έκδοση του γερμανικού νόμου περί πολιτικών κομμάτων, όπως διαμορφώθηκε με τη δημοσίευσή του στην *Εφημερίδα των Ομοσπονδιακών Νόμων* (Bundesgesetzblatt) της 31.1.1994 και τελικά τροποποιήθηκε στις 22.12.2004. Την έκδοση επιμελήθηκε ο J. Ipsen, ο οποίος και σχολιάζει το νόμο μαζί με τους H. Jochum - Th. Koch - F. Saliger - Katrin Stein - John v. Ipsen

ράγοντα λειτουργίας της δημοκρατικής πολιτείας ως θεσμική έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, μέσα από μια ενεργοποίηση της κοινωνίας. Μιας ενεργοποίησης που συντελείται με την πολιτική *συλλογικοποίηση*, σε μια βάση που ιστορικά ποικίλλει. Η βάση αυτή μπορεί να είναι η κοινή ιδεολογία, αλλά και (ή) μια κοινή πολιτική πρόταση, ή (και) ένα κοινό πολιτικό πρόγραμμα και σχέδιο δράσης.¹⁴

(München 2008) με τίτλο *Parteiengesetz Kommentar*.

14 Ταυτοχρόνως με την ευρεία συνταγματοποίηση του κομματικού φαινομένου, αναπτύσσεται πια στη Συνταγματική Επιστήμη ένας ιδιαίτερος κλάδος, το «Δίκαιο των Πολιτικών Κομμάτων», ως ειδικός κλάδος του Συνταγματικού Δικαίου. Η εξέλιξη αυτή είναι εμπνευσμένη από τον K. Hesse (βλ. παραπάνω υποσ. 1). Στη διαμόρφωση του νέου κλάδου του «Συνταγματικού Δικαίου των πολιτικών κομμάτων» συνέβαλε ουσιαστικά το «Ινστιτούτο Ευρωπαϊκού και Γερμανικού Δικαίου των Πολιτικών Κομμάτων» της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Hagen, που ίδρυσε και διηύθυνε ως το 1996 ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου. Τον συγγραφέα διαδέχτηκε στη διεύθυνση του Ινστιτούτου ο μαθητής του, τώρα πια καθηγητής του Πανεπιστημίου του Düsseldorf, M. Morlok. Το Ινστιτούτο εξέδωσε επιστημονική σειρά με περιεχόμενο το ίδιο ακριβώς αντικείμενο (*Schriften zum Parteienrecht*), την οποία εξέδωσε, και τα πρώτα χρόνια διηύθυνε, ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου αλλά στη συνέχεια συμπεριέλαβε στη διεύθυνση τους D. Schefold, H.-R. Schneider, M. Morlok, πρόσφατα δε U. von Alemann. Το Ινστιτούτο έχει μεταφερθεί στο Πανεπιστήμιο του Düsseldorf, πρωτεύουσας του ομόσπονδου κράτους Nordrhein-Westfalen, και υπάγεται τόσο στη Νομική Σχολή όσο και στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Το Ινστιτούτο εκδίδει τα τελευταία δεκατέσσερα χρόνια το ετήσιο περιοδικό *Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Europäisches Parteienrecht und Parteienlehre* (παραπέμπεται ως MIP). Χαρακτηριστική της σημασίας της προαγωγής του πολιτικού κόμματος σε αναγκαίο θεσμό του δημοκρατικού Συντάγματος είναι και η νομολογία του Ομο-

9. Η θεωρία «περί των τεσσάρων εποχών του πολιτικού κόμματος» του Triepel είχε ως προφανές έναυσμα την πολιτευματική εξέλιξη του γερμανόφωνου χώρου της Ευρώπης. Η ανάπτυξη όμως του ευρωπαϊκού ιστορικού χώρου «Ευρώπη» σε κράτη, με ιδιαίτερες το κάθε ένα ιστορικοπολιτικές καταβολές, δεν επιτρέπει την ανάγνωση των εξελίξεων του κομματικού θεσμού σε όλα τα εθνικά πεδία με προκρούστεια εφαρμογή του σχήματος του Triepel. Έτσι, για την εξέλιξη του κομματικού θεσμού στην Ελλάδα, ο Παπαδημητρίου προτείνει μια συστηματική ιστορική οπτική, που χωρίς να αγνοεί τη βασική ιδέα του Triepel, βασίζει την περιοδολογία του ελληνικού κομματικού φαινομένου στις κρίσιμες για τον κομματικό θεσμό συνταγματικές εξελίξεις της Ελλάδας.¹⁵

σπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας: π.χ. *BVerfGE*: 1. 208 (225), 52, 63 (82 κε.), 85, 264 (284 κε.).

15 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ, 1), σ. 15 κε., ο οποίος περιοδοποιεί την ιστορική εξέλιξη του κομματικού φαινομένου ως εξής: α) Από την επανάσταση του 1821 ως το Σύνταγμα του 1864, όπου πρωτοπαρουσιάζονται προκομματικές ομαδοποιήσεις με χαρακτήρα πελατειακό και προσωποπαγή, χωρίς ιδεολογική στόχευση, αλλά με προσανατολισμό τις προστάτιδες δυνάμεις («αγγλικό», «γαλλικό» και «ρωσικό» κόμμα). β) Η περίοδος 1864-1909 κατά την οποία ο θεσμός εδραιώνεται και διαμορφώνει ένα δικομματικό σύστημα με στοιχεία ιδεολογικής ταυτότητας κάθε κόμματος. γ) Την περίοδο 1909 (1911) ως τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά (4.8.1936) με προέχουσα τη φυσιογνωμία του Ελευθέριου Βενιζέλου επέρχεται περαιτέρω εδραίωση της ιδεολογικής αποσαφήνισης του θεσμού, πάντοτε όμως σε βάση προσωποπαγή και πελατειακή. δ) Την ανώμαλη περίοδο 1936-1949, όπου ο κομματικός θεσμός είτε βρίσκεται

10. Θεσμική λειτουργία αναγνωρίζεται στα πολιτικά κόμματα ακόμα και σε κράτη που τα Συντάγματά τους δεν περιλαμβάνουν ειδική διάταξη.¹⁶ Και εκεί επικράτησε η ερμηνευτική λογική ότι ο Λαός, κυρίαρχος μεν, αλλά εκτός της ημέρας διεξαγωγής των βουλευτικών ή και των αυτοδιοικητικών εκλογών, «μη ακουόμενος», αποκτά μέσω του πολιτικού κόμματος, όχι τη μόνη, αλλά πάντως την κρίσιμη συνταγματικά εγγυημένη δυνατότητα συγκεκριμένης και πάντα επίκαιρης πολιτικής έκφρασης, κάτι που αξιώνεται παντού, όπου έχει θεσπιστεί η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.¹⁷

σε παρανομία, είτε λειτουργεί υποτονικά· ε) Η μετακατοχική περίοδος (1949-1967) που χαρακτηρίζει την από *κομματική* πολυδιάσπαση σε κόμματα διαφορετικής μεν ιδεολογίας, όμως –πλην της Αριστεράς– αρχηγικά και πελατειακά. Κατά την περίοδο αυτή διαβρώνεται ο κομματικός θεσμός από τα ανάκτορα και από ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες. στ) Η περίοδος 1967-1974 (δικτατορία) «παγώνει» τον κομματικό θεσμό και ζ) Από τη Μεταπολίτευση και μετά (1974 ως σήμερα) τον κομματικό θεσμό υποδέχεται *ρητά* το Σύνταγμα. Κοινό σημείο μεταξύ της θεωρίας του Heinrich Triepel για τις «τέσσερις εποχές του πολιτικού κόμματος» και της περιοδοποίησης που πειστικά προτείνει ο Γ. Παπαδημητρίου, είναι το κριτήριο της θέσης του κόμματος στο πολιτικό σύστημα. Ο Παπαδημητρίου εμπλουτίζει την προσέγγισή του και με τα θέματα της εσωτερικής μορφής και των πολιτικών στόχων του πολιτικού κόμματος.

16 Για ορισμένες από αυτές τις χώρες βλ. τις σχετικές θεωρητικές θεμελιώσεις στους D.Th. Tsatsos - D. Schefold-II.-P. Schneider, *ό.π.* (υποσ. 6), και συγκεκριμένα: για την Ολλανδία: βλ. P.L. Vesterhof, σ. 117 κε., για τη Μ. Βρετανία: βλ. G. Smith, σ. 325 κε., για την Ιρλανδία: βλ. J.M. Kelly, σ. 347 κε., για το Λουξεμβούργο: βλ. G. Viwenes, σ. 470 κε.

17 Βλ. όμως την αντίληψη αυτή να διατυπώνεται ήδη το 1928 από τον Α. Σβώλο, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πο-*

11. Σήμερα ο θεσμός του πολιτικού κόμματος έχει αποκτήσει ένα σταθερό συνταγματικό καθεστώς (status).¹⁸ Το συνταγματικό αυτό καθεστώς των πολιτικών κομμάτων ανέδειξε και συστηματοποίησε ο Konrad Hesse, και έτσι διατύπωσε την πρώτη τους έκτοτε συνταγματική κρατούσα θεωρία των πολιτικών κομμάτων.¹⁹ Η θεωρία του Hesse, που από τότε που διατυπώθηκε αποτελεί βάση

λιεύματος, 1928, σ. 96, ο οποίος σημειώνει: «Εις τα κόμματα και δη εις τους αρχηγούς αυτών ανευρίσκεται κατά βάσιν η “ιθύνουσα θέλησις” της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ενώ κατά τα Συντάγματα “άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Λαού”». Βλ. επίσης και J. Bryce, *Modern Democracies*, τ. II, London 1929, σ. 46. Βλ. και B. Chantebout, *Droit constitutionnel et science politique*, 1982, σ. 211.

18 Αυτό δεν σημαίνει ότι την έννοια του πολιτικού κόμματος δεν την συναντούμε καθόλου στα παλαιότερα εγχειρίδια του Συνταγματικού Δικαίου. Έτσι βλ. π.χ. R.v. Mohl, *Enzyklopädie der Staatswissenschaften*, 1859, σ. 150 κε.

19 Βλ. παραπ., υποσ. 1. Βέβαια, η συνταγματική θεσμοποίηση του πολιτικού κόμματος στη σύγχρονη δημοκρατία οδήγησε σε ένα είδος «πανκομματισμού», δηλαδή σε μια λειτουργική υπέρβαση, των ιστορικά διαμορφωμένων θεσμικών ορίων του κομματικού φαινομένου και στην κατά περίπτωση πλήρη καθυστόαξη της λειτουργίας της πολιτείας σε αυτό. Είναι όμως επίσης γεγονός ότι η σύγχρονη, κυρίως κοινοβουλευτική δημοκρατία, στη λειτουργία της έχει ως βάση το πολιτικό κόμμα. Το τελευταίο αυτό αποδόθηκε με τον όρο «πολιτεία των πολιτικών κομμάτων» (Parteienstaat) πρώτα από τον G. Leihholz, *Strukturwandel der modernen Demokratie*, Karlsruhe, 3η έκδ. 1967, σ. 146. Θα μπορούσαμε ίσως, συνεχίζοντας την εφαρμογή του κριτηρίου του Triepel, να κάνουμε λόγο για μια πέμπτη φάση της ιστορικής διαδρομής του πολιτικού κόμματος, τον πανκομματισμό.

κάθε επιστημονικής προσέγγισης του κομματικού φαινομένου, συμπυκνώνεται στη σκέψη ότι τα πολιτικά κόμματα, με την – είτε ρητή είτε συναγόμενη – συνταγματική τους κατοχύρωση, αποκτούν ένα – τριπλό – νομικό και θεσμικό καθεστώς (Drei - Status - Lehre) που τα καθιστά ικανά να επιτελέσουν το έργο που τους αναθέτει το Σύνταγμα:²⁰ πρόκειται για το καθεστώς της ελευθερίας (παρακ. 12), το καθεστώς της ισότητας (παρακ. 13) και το καθεστώς του δημόσιου χαρακτήρα τους (παρακ. 14).

12. Το καθεστώς της ελευθερίας περιλαμβάνει τόσο την εξωτερική όσο και την εσωτερική ελευθερία. Η εξωτερική ελευθερία προστατεύει το κόμμα όχι μόνο έναντι κρατικών παρεμβάσεων, αλλά και έναντι ιδιωτικών (οικονομικών) παρεμβάσεων. Η εσωτερική ελευθερία δεν συνίσταται μόνο στο δικαίωμα ίδρυσης πολιτικών κομμάτων και συμμετοχής σε αυτά, αλλά σημαίνει και ελευθερία του εσωκομματικού διαλόγου, που τελικά οδηγεί στην ανάγκη δημοκρατικής διάρθρωσης του εσωκομματικού χώρου. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο K. Hesse, με την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, κατοχυρώνεται η ελευθερία της δημοκρατικής διαδικασίας στην πηγή της.²¹

13. Το καθεστώς της ισότητας, των πολιτικών κομμά-

20 Βλ. και J. Krüper, στο: *MIP* (βλ. παραπ. υποσ. 1), 2008, σ. 23.

21 Βλ. K. Hesse, *Grundzüge*, ό.π. (υποσ. 1), σ. 78.

των αποτελεί κι αυτό προϋπόθεση για την κατά το Σύνταγμα λειτουργία τους. Είναι εκείνο το καθεστώς που διασφαλίζει τις ίσες ευκαιρίες και προϋποθέτει την ουδετερότητα ή πιο σωστά: την αμεροληψία του κράτους απέναντι στα πολιτικά κόμματα. «Στο άρθρο 29 § 4 Συντάγματος, αλλά και στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 § 1-3 Συντάγματος)» – σημειώνει ο Παπαδημητρίου – «θεμελιώνεται κατά στέρεο τρόπο η αρχή της ισότητας των ευκαιριών που αποτελεί συγκεκριμενοποίηση και εξειδίκευση της αρχής της ισότητας και της ισοπολιτείας στην περιοχή του πολιτικού κόμματος».²² Η αρχή αυτή δεν κινδυνεύει ούτε μόνο ούτε κυρίως από τη στάση κρατικών φορέων, αλλά κυρίως από την ιδιωτική οικονομική εξουσία, όταν π.χ. η ιδιωτική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων δεν υπόκειται σε κανόνες και περιορισμούς. Ένας ορατός κίνδυνος εδώ είναι η μειονεκτική θέση κομμάτων που ακολουθούνται από τα οικονομικώς ασθενέστερα τμήματα του εκλογικού σώματος. Βέβαια η εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών στο ιδεατό της περιεχόμενο είναι ανέφικτη. Η εγγενής στη φύση του ανθρώπου ανισότητα, που συνεπάγεται κατ' ανάγκη και ανισότητες μεταξύ συλλογικών υποκειμένων, αλλά και των διαφορετικών αντικειμενικών συνθηκών, πρακτικά περιορίζει την κανο-

22 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 48 κε. με εκτενείς αναφορές στη σχετική νομολογία. Βλ. επίσης για τη σχετική θεωρία του K. Hesse, J. Krüper, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 26. Βλ. επίσης M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 48 κε.

νιστική αποτελεσματικότητα της αρχής στο να θέτει, όσο το δυνατό πιο αυστηρά, όρια στην ανισότητα που εκ των πραγμάτων χαρακτηρίζει κάθε πολιτικό ανταγωνισμό.

14. Το τρίτο καθεστώς του πολιτικού κόμματος, στη θεωρία του Hesse, είναι εκείνο του καθεστώτος του δημόσιου χαρακτήρα του πολιτικού κόμματος. Δημόσιος χαρακτήρας σημαίνει ότι το πολιτικό κόμμα δεν συνιστά, όπως ήδη ειπώθηκε, κοινό σωματείο του ιδιωτικού δικαίου, αλλά έχει έναν ειδικό δημόσιο θεσμικό και νομικό χαρακτήρα, είναι δηλαδή μια ένωση πολιτών, της οποίας η συγκρότηση και δράση δεν είναι μόνο θεμελιώδες δικαίωμα του πολίτη αλλά ταυτοχρόνως δημόσια θεσμική αποστολή. Ειδικότερα:

- α. Ο Hesse, με την έννοια του status του δημόσιου χαρακτήρα του πολιτικού κόμματος, θέλησε κυρίως να κατοχυρώσει ερμηνευτικά τη δημόσια ευθύνη του πολιτικού κόμματος.²³ Γίνεται δηλαδή γενικότερα δεκτό πως το πολιτικό κόμμα, αν κάτι άλλο δεν ορίζεται, εμπίπτει στις περί σωματείου διατάξεις, προσαρμοζόμενες όμως ερμηνευτικά στην ιδιαίτερη συμμετοχή που έχει το πολιτικό κόμμα στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.²⁴

23 Βλ. J. Krüper, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 26.

24 Βλ. μια πλήρη και πειστική ανάλυση της κανονιστικής σχέσης των άρθρων 12 § 1 και 29 § 1 που μας προσφέρει ο Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 258 κε. Βλ. επίσης Χ. Κεφάλα, «Η νομική φύση του πολιτικού κόμματος», *Ελλάνη*, 22

- β. Ο James Nathan Rosenau χαρακτηρίζει τα πολιτικά κόμματα ως «sovereignty-free-actors» που, σε αντίθεση με τους «sovereignty-bounded-actors», είναι μεν παράγοντες της έννομης τάξης, κινούνται όμως και πάνω και έξω απ' αυτήν.²⁵ Το πολιτικό κόμμα, δηλαδή, δεν είναι βέβαια «όργανο του κράτους», αποτελεί όμως θεσμό του Συντάγματος, που λειτουργεί ως μηχανισμός υπέρβασης ενός στεγανού διαχωρισμού μεταξύ εξουσίας και κοινωνίας.
- γ. Ως προς την ελληνική συνταγματική τάξη, και πριν διανοηθεί ο συνταγματικός νομοθέτης να προσδώσει στο πολιτικό κόμμα θεσμική αξία, ο Αλέξανδρος Σβώλος²⁶ σημειώνει ότι «Υπό νομικήν άποψιν το κόμμα, ως ένωσις προσώπων προσλαμβάνει, ελλείπει άλλων οργανωτικών κανόνων, τον τύπον σωματείου, ανεγνωρισμένου ή μη». Και για μεν την πριν από το Σύνταγμα του 1974 ή και του 1952 εποχή, η ρήση του Αλέξανδρου Σβώλου είναι κατανοητή. Σωστά όμως το Συμβούλιο της Επικράτειας 2145/1979 (τμ. Δ'), με Πρόεδρο τον Α. Ιατρίδη και εισηγητή τον Κ. Κακούρη, και κυρίως με βάση τη σχετική εισήγηση του τελευταίου, κάνει ένα θαρραλέο βήμα μπροστά. Σύμφωνα με την εισήγηση, το πολιτικό κόμμα ως θεσμός του ισχύοντος συ-

(1981), σ. 320-331 και 408-418. Βλ. λεπτομερή και συγκριτική έκθεση του θέματος, στο: G. Deinzer, *ό.π.* (υποσ. 5), σ. 18.

25 Βλ. J.N. Rosenau, *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, New York 1990, σ. 36.

26 Βλ. Αλ. Σβώλος, *Συνταγματικών Δίκαιον*, τ. Β', Ι, σ. 69.

νταγματικού δικαίου και ως προϋπόθεση λειτουργίας του πολιτικού συστήματος που εγκαθιδρύεται από το Σύνταγμα δεν εμπίπτει στην παραδοσιακή έννοια του νομικού προσώπου. Εκεί που το Σύνταγμα θέλησε τα πολιτικά κόμματα να είναι υποκείμενα δημοσίων δικαιωμάτων ή υποχρεώσεων, το όρισε. Έτσι, η έκταση της ικανότητας δικαίου και της δικαιοπρακτικής ικανότητας του νομικού προσώπου είναι περιορισμένη: προσδιορίζεται από το σκοπό και τα μέσα επιδίωξής του, όπως αυτά ορίζονται από το καταστατικό ενός σωματείου ή ιδρύματος. Υπό την έννοια αυτή, τα κόμματα έχουν ικανότητα προσδιορισμένη από το σκοπό και τα μέσα δράσης τους μέσα στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την απόφαση 2145/1979 (τμ. Δ'), αποφάνθηκε πως, σύμφωνα με τη νομική του ιδιομορφία, το πολιτικό κόμμα έχει την ικανότητα να είναι υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων εκεί όπου αυτή η ικανότητα είναι λειτουργικά αναγκαία για την εκπλήρωση της συνταγματικής του αποστολής. Μια ιστορική για το δημοκρατικό πολίτευμα δικαστική απόφαση.

- δ. Το συνταγματικό καθεστώς του δημόσιου χαρακτήρα του πολιτικού κόμματος προκύπτει και από το ελληνικό συνταγματικό δίκαιο των πολιτικών κομμάτων. Ειδικότερα από το άρθρο 29 § 1 εδ. 2 του ελληνικού Συντάγματος, κατά το οποίο, η δράση και η οργάνωση των πολιτικών κομμάτων «οφείλει να υπηρετεί την ελεύθερη

λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». ²⁷
Κρίσιμη συνέπεια του δημόσιου χαρακτήρα του πολιτικού κόμματος είναι και η υποχρέωσή του να δημοσιοποιεί την οικονομική διαχείριση της περιουσίας του, καθώς και της κρατικής και ιδιωτικής επιχορήγησης. ²⁸

II. Η έννοια της δημοκρατίας

1. Μετά την έννοια του πολιτικού κόμματος και υπό τον φιλόδοξο τίτλο «Η έννοια της δημοκρατίας» δεν είναι βέβαια δυνατό να επιχειρηθεί κάτι περισσότερο από ελάχιστες – και συγκεκριμένα, δύο μόνον – εννοιολογικές επισημάνσεις, κρίσιμες ίσως για την προκείμενη θεματική μας. ²⁹
 - α. Η πρώτη επισήμανση αφορά το νόημα της δημοκρατίας ως διαδικασίας νομιμοποιητικής αναγωγής κάθε πολιτειακής απόφασης στον Δήμο (παρακ. 2). ³⁰
 - β. Η δεύτερη επισήμανση αναφέρεται στην πλήρη διασφάλιση της ελευθερίας της βούλησης των

27 Βλ. εκτενώς και με προεκτάσεις σε κανόνες του Ευρωπαϊκού Δικαίου, Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (υποσ. 3) σ. 257 κε. Επίσης βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 85 κε.

28 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 294 κε.

29 Βλ. αντί πολλών Κ. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 63 κε.

30 Τις σκέψεις που ακολουθούν εκτενέστερα έχει καταγράψει ο συγγραφέας στη μελέτη του, *Πολιτικός και επιστημονικός λόγος. Στοχασμοί για μια διαλεκτική αντίθεση που θέτει σε δοκιμασία τη σύγχρονη δημοκρατία και τον συγγραφέα*, Αθήνα 2005, σ. 35 κε.

μελών του Δήμου, μια που χωρίς αυτήν την ελευθερία είναι αδιανόητη η νομιμοποιητική αναγωγή της πολιτειακής απόφασης στον Δήμο (παρακ. 3-5).

2. Ως προς το πρώτο θέμα: Η αναγωγή της πολιτειακής απόφασης στον Δήμο, ενώ διακηρύσσεται πανηγυρικά στα περισσότερα Συντάγματα, δεν νοείται με την ίδια πάντοτε πολιτειακή ειλικρίνεια. Άλλωστε, δεν μπορούμε να φανταστούμε πουθενά, απολύτως ειλικρινείς αναγωγές της πολιτειακής απόφασης στον Δήμο. Ο Montesquieu, χρόνια τώρα, έχει πει μία αιώνια αλήθεια, ότι δηλαδή η εξουσία στα χέρια ανθρώπων εμπεριέχει πάντοτε την τάση της κατάχρησής της.³¹ Στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία μάλιστα, που αποτελεί και την κυρίαρχη μορφή της, η αναγωγή των πολιτειακών αποφάσεων στον Δήμο, τελικά διαμορφώνεται μέσα στα, από το εκλογικό σώμα, εκλεγμένα αντιπροσωπευτικά όργανα της πολιτείας, των οποίων τα μέλη μάλιστα δεν ασκούν δέσμια αλλά ελεύθερη εντολή.³² Βέβαια και η αντιπροσωπευτική αναγωγή της πολιτειακής απόφασης στον Δήμο αποτελεί αμάχητο τεκμήριο νομιμοποίησης της πολιτειακής απόφασης, στην πραγματικότητα όμως η αναγωγή αυτή είναι σχετική.

3. Το δεύτερο θέμα αφορά στην αρχή της ελευθε-

31 Βλ. Ch. De Montesquieu, *De l'esprit des lois*, 1748, Κεφ. 11 § 4.

32 Βλ. K. Hesse, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 255 κε.

ρίας της πολιτικής βούλησης. Χωρίς την εγγύηση αυτής της ελευθερίας η νομιμοποιητική αναγωγή των πολιτικών αποφάσεων στον Δήμο, δηλαδή στους πολίτες, είναι ή ανέφικτη ή προσχηματική. Η αρχή της πολιτικής ελευθερίας όμως αναδεικνύει έναν κρισιμότητα δυϊσμό του δεοντολογικού της περιεχομένου, έχει δηλαδή δύο νοηματικά κρίσιμες στιγμές: αφενός το δικαίωμα του πολίτη να εκφράζει ελεύθερα τη βούλησή του και, αφετέρου, το δικαίωμα του πολίτη όχι μόνο να εκφράζει αλλά και προηγουμένως να διαμορφώνει ελεύθερα τη βούλησή του. Και η μεν ελευθερία έκφρασης της πολιτικής βούλησης δεν δημιουργεί πλέον προβλήματα, πάντως όχι τόσα, όσα η ελευθερία διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης του πολίτη ως προς τα δημόσια πράγματα. Στο δεύτερο αυτό εννοιολογικό στοιχείο ο συγγραφέας θέλει να κάνει τρεις επισημάνσεις:

- α. Η ελευθερία διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης προϋποθέτει τη γνώση τού τι συμβαίνει στον δημόσιο χώρο, δηλαδή την απόλυτη ορατότητα των δημοσίων πραγμάτων ως προς τα οποία διαμορφώνεται η πολιτική βούληση, δηλαδή οι επιλογές του μέλους του Δήμου. Αυτό όμως είναι ανέφικτο χωρίς διαφάνεια, ισότητα πρόσβασης στην πληροφορία, και σε επίπεδο ΜΜΕ ισότητα στην προβολή γεγονότων και προσώπων, μη απόκρυψής τους και αυστηρή διάκριση μεταξύ πληροφόρησης και σχολιασμού.³³

33 Η διάκριση μεταξύ πληροφόρησης και σχολιασμού συνδέ-

- β. Αν αυτές οι προϋποθέσεις δεν συντρέχουν, τότε η έλλειψη γνώσης γύρω από την αλήθεια των δημοσίων πραγμάτων ματαιώνει τη δυνατότητα ελεύθερης διαμόρφωσης πολιτικής βούλησης και πολλές φορές μάλιστα επιφέρει πλήρη ετεροκαθορισμό της. Τότε όμως η δημοκρατική αρχή κατά την εφαρμογή της συρρικνώνεται.

III. Η έννοια της πολιτικής

1. Μετά τις έννοιες «πολιτικό κόμμα» και «δημοκρατία» είναι αναγκαία μια σύντομη αναφορά στην τρίτη, κρίσιμη για το υπό συζήτηση θέμα, έννοια της πολιτικής. Κι εδώ, όπως είναι φυσικό, ο συγγραφέας περιορίζεται σε ελάχιστες χρήσιμες για το συγκεκριμένο θέμα νύξεις.
2. Η ιστορία του αριστοτελικού αυτού όρου είναι γνωστή.³⁴ Αποδίδει τη λειτουργία – ή και τη δεοντολογία; – της αρχαιοελληνικής πόλης-κράτους, δηλαδή παραπέμπει στη διαδικασία της μορφής

εται με την εξίσου αναγκαία διάκριση ανάμεσα σ' εκείνο που εκτιμάται ως τεχνασματική σχεδίαση (επικοινωνιακή πολιτική) και σε ό,τι συγκροτεί τον καθιερωμένο κλάδο της Πολιτικής Επιστήμης για τη μελέτη των επικοινωνιακών φαινομένων (Πολιτική Επικοινωνία). Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Πολιτική Επικοινωνία*, 16η έκδ., 2001. Βλ. και Δ.Θ. Τσάτσος, *Η μεγάλη παρακμή. Συγκυριογραφία για θέματα αναξιοπιστίας της πολιτείας και της πολιτικής*, Αθήνα 2006, σ. 215 κε.

34 Βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252e, 1253a 37.

της εξουσίας. Συνακόλουθα προϋποθέτει τον δημόσιο χώρο, αντιδιαστέλλόμενη με την ηθική, που αποδίδει τη δεοντολογία της ατομικής συμπεριφοράς και προϋποθέτει τον ιδιωτικό χώρο. Εγγενής δηλαδή προϋπόθεση της πολιτικής είναι η σαφής διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου.

3. Ο πολιτικός χώρος ως δημόσιος χώρος είναι μια κρίσιμη βάση, ένα από τα δημιουργικά αίτια που συνέχει τη δικαιικά οργανωμένη συμβίωση των ανθρώπων. Τη συνοχή των συμβιούντων, δηλαδή την κοινωνική συνοχή, είτε δημιουργούν είτε στηρίζουν και άλλες μορφές δημιουργικών αιτίων, πλην των πολιτικών, όπως είναι η θρησκεία, η οικονομία κ.ο.κ. Η ποιοτική διαφορά μεταξύ πολιτικής αφενός, και θρησκείας ή οικονομίας κ.ο.κ. αφετέρου, βρίσκεται στην τελολογία των ποικίλων δημιουργικών συνεκτικών παραγόντων της κοινωνίας, δηλαδή στην ιστορική τους ratio μέσα στη νομοτέλεια του κοινωνικού φαινομένου. Έτσι λ.χ. η ratio της θρησκείας είναι μια κοινά αποδεκτή και συμβολοποιημένη «εξήγηση» όσων από τα περιβάλλοντα τον άνθρωπο φαινόμενα υπερβαίνουν τα όρια των γνωστικών του δυνατότητων, ενώ π.χ. η ratio της οικονομίας είναι η κοινωνική συνοχή που διασφαλίζει τη διαθεσιμότητα των αγαθών και που είναι απαραίτητη, είτε για την επιβίωση είτε για το ευ ζην μιας κοινωνίας. Η αντίστοιχη ratio της πολιτικής ως συνδετικού παράγοντα της κοινωνικής συμβίωσης αποτελεί μια

κατηγορία ενότητας αντιπαλοτήτων με ratio την επιδίωξη συμμετοχής στην εξουσία επί της κοινωνίας και σκοπεί στην αποδοχή (νομιμοποίηση) της εξουσιαστικής απόφασης.³⁵

4. Ο αρχέγονος χαρακτήρας της πολιτικής, ως λειτουργίας της δημοκρατίας, διατηρεί ως σήμερα τον πυρήνα του νοήματός του: την ταύτισή του με το *forum publicum*, δηλαδή με τον δημόσιο χώρο και τη διάκρισή του από τον ιδιωτικό. Όπως τονίζει επιγραμματικά ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ο ιδιωτικός χώρος χαρακτηρίζεται από την «απόλυτα ελεύθερη και ανεξέλεγκτη ατομιστική και συμφεροντοκρατική δικαιωματοκρατία, η οποία απορρέει από τις ατομικές ελευθερίες που συγχωρείται να παράγουν συλλογικές δεσμεύσεις και καθήκοντα μέσω και διά του πλάσματος της εκούσιας συμμετοχής των ασκούντων τα κυρίαρχα πολιτικά τους δικαιώματα πολιτών».³⁶ Όσο η διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου σχετικοποιείται, τόσο συρρικνούνται η έννοια της πολιτικής ως λειτουργίας της δημοκρατίας. Τελικά δη-

35 Βλ. G. A. Almond - J. S. Coleman (επιμ.), *The Politics of the Developing Areas*, Princeton University Press, 1960, σ. 5 κε.

36 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Η κοινωνία των πολιτών ως «χώρος ελευθερίας»*. Πολιτικές αναγνώσεις μιας μυθοπλασίας, Αθήνα 2008 (υπό έκδοση), και ειδικότερα βλ. την ενότητα: «Περί ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας». Βλ. επίσης Χ.Π. Παμπούκης, «Ζητείται λαϊκή εμπιστοσύνη», εφ. *Το Βήμα* 22.1.2006, σ. Α, 30. Για το ίδιο θέμα, ο Παμπούκης κάνει λόγο για στοιχείο μιας «δίκαιης πολιτείας» βλ. ο ίδιος, «Η σύγχρονη και δίκαιη πολιτεία», *Ανάτυπο*, σ. 6.

λαδή η πολιτική ως λειτουργία της δημοκρατίας – που σημαίνει: ως διαλεκτική σχέση εξουσίας και δικαίου – έχει δύο δέσμες προϋποθέσεων:

- α. Δημόσια ευθύνη, που διακρίνεται από την ιδιωτική, με όλες τις ειδικότερες εκφάνσεις της.
 - β. Προσανατολισμό προς το δημόσιο και το γενικό συμφέρον και όχι προς το ιδιωτικό και ατομικό, με όλες τις ειδικότερες εκφάνσεις αυτού του προσανατολισμού.
5. Δημόσιος χώρος βέβαια δεν γεννιέται από ένα άθροισμα αυτόνομων ιδιωτικών χώρων, αλλά από το μετασχηματισμό του αθροίσματος αυτού σε νέα κατηγορία, η οποία διακρίνεται, από τους κατ' ιδίαν ιδιωτικούς χώρους. Η πολιτική, όταν είναι διακρίσιμη από άλλους δημιουργικούς συννεκτικούς παράγοντες της κοινωνίας, όπως από τη θρησκεία ή την οικονομία κ.ο.κ. και υλοποιεί την έννοια του δημόσιου χώρου, συνιστά τη λειτουργία της δημοκρατίας.³⁷

37 Ο Ευ. Βενιζέλος (*Προς μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία*, Αθήνα 2008, σ. 105) κάνει λόγο για μια δημοκρατία ως πραγματικό πεδίο της πολιτικής και αξιώνει την «ουσιαστική επαναφορά της πολιτικής στο προσκήνιο». Κρίσιμες ιδιαιτερότητες της νομιμοποιητικής λειτουργίας της συμμετοχικής δημοκρατίας καθιστά σαφείς ο Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Συμμετοχική δημοκρατία και εξειδικευμένη γνώση*, Αθήνα 2007, σ. 15 κε., όπου εκεί επανεξετάζεται και το θέμα των σχέσεων δημοσίου και ιδιωτικού. Ο διαχωρισμός της πολιτικής από την ιδιωτική σφαίρα –ώστε να «προφυλάσσεται» όσο περισσότερο γίνεται η έννοια του δημοσίου συμφέροντος– είναι απόλυτα συμβατός με την επισήμανση ότι πολλές από τις λεγόμενες ιδιωτικές κα-

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Η έννοια της εσωκομματικής δημοκρατίας

Ι. Εισαγωγική παρατήρηση

1. Στον νοηματικό της πυρήνα η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, στην οποία είναι αφιερωμένη η δεύτερη αυτή ενότητα, δεν μπορεί να σημαίνει κάτι το τελείως διαφορετικό από την έννοια της πολιτευματικής δημοκρατίας.³⁸ Επομέ-

ταστάσεις μπορεί να έχουν επιπτώσεις στην πολιτική ζωή, ως εκ τούτου να συνιστούν «παρακείμενη» πολιτική ύλη. Για το θέμα αυτό βλ. τον «διευρυντικό ορισμό» της πολιτικής, όπως τον διατύπωσε ο Α.-Ι. D. Metaxas ήδη από το 1975, «De l'interaction politique, essai d'une définition holistique», *RHDI* (1975), σ. 275 κε.

38 Το θέμα της εσωκομματικής δημοκρατίας στην Ελλάδα έχει επισημανθεί τόσο πολιτικά όσο και επιστημονικά. Από τις πολιτικές επισημάνσεις βλ. αντί παντός άλλου ένα βαρυσήμαντο κείμενο του Α.Ι. Πεπονή: «Πρόγραμμα και οργάνωση. Το κόμμα του λαού», εφ. *Το Βήμα*, 9.6.1965, που αναδημοσιεύεται στο έργο του ίδιου: *Για την λαϊκή κυριαρχία*, Αθήνα (χ.χ.), σ. 58 επ. Αλλά και στον κλάδο του Συνταγματικού Δικαίου, το θέμα συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της θεωρίας. Έτσι βλ. ενδεικτικά Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, «Εκδημοκρατισμός των κομμάτων», στο: *Το Σύνταγμα*, 2/2008, σ. 303 κε.· Δ. Ζακαλκάς, *Το αίτημα της εσωκομματικής δημοκρατίας μεταξύ*

νως η εσωκομματική δημοκρατία δεν μπορεί να μη σημαίνει την κατά το δυνατόν ειλικρινή αναγωγή των θέσεων και των αποφάσεων του πολιτικού κόμματος στον Δήμο του κόμματος. Παρά όμως τον κοινό τους νοηματικό πυρήνα οι δύο αυτές εκδοχές της δημοκρατικής αρχής, η πολιτευματική και η εσωκομματική, δεν ταυτίζονται πλήρως, όπως εσφαλμένα υποστηρίχτηκε,³⁹ αλλά παρουσιάζουν κρίσιμες διαφορές. Τότε όμως είναι προφανές ότι δεν είναι μεθοδολογικά θεμιτό να χρησιμοποιήσουμε άνευ ετέρου, την έννοια της πολιτευματικής δημοκρατίας ως μέτρο αξιολόγησης της δημοκρατικότητας (ή μη δημοκρατικότητας) του εσωκομματικού χώρου.

συνταγματικής επιταγής και πολιτικής πραγματικότητας, Αθήνα 1996· Πινελόπη Φουντεδάκη, *ό.π.* (υποσ. 1). Με ευκαιρία την εσωκομματική κρίση του ΠΑΣΟΚ, αλλά και της Νέας Δημοκρατίας, ο Γ. Χ. Σωτηρέλης επικαιροποίησε τη συζήτηση περί εσωκομματικής Δημοκρατίας, με το κρίσιμο για την ανάδειξη της αναξιοπιστίας της κομματικής επικαιρότητας άρθρο του «Ποια εσωκομματική δημοκρατία», *εφ. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 3.2.2008. Από τις πρώτες ξένες προσεγγίσεις βλ. επίσης Η. Trautmann, *Innerparteiliche Demokratie im Parteienstaat*, 1975· R. Wolfrum, *Die innerparteiliche demokratische Ordnung nach dem Parteiengesetz*, 1974, και από την αγγλόφωνη βιβλιογραφία το κλασικό Η. Michels, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, *μτφρ.* Γ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα 1997. Για το αντίστοιχο θέμα σε επίπεδο πρωτογενούς Ευρωπαϊκού Δικαίου, βλ. Τr. Papadopoulos, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 224 κε.

39 Δεν ευσταθεί η γνώμη ότι, αν δεχτούμε την ισχύ του κανόνα για την εσωκομματική δημοκρατία, θα επεβάλλετο στο κόμμα να λειτουργεί «κατ' εικόνα και ομοίωση» του πολιτεύματος. Έτσι όμως ο Α. Δημητρόπουλος, *Η συνταγματική θέση των πολιτικών κομμάτων*, 1974, σ. 95.

2. Το πλαίσιο του προβληματισμού που μόλις διατυπώθηκε υπαγορεύει τα επόμενα συλλογιστικά βήματα, τα οποία και προαναγγέλλονται για διευκόλυνση του αναγνώστη.
 - α. Έτσι στην ενότητα αυτή, επιχειρείται, πρώτον, να προσεγγιστεί το νόημα της εσωκομματικής δημοκρατίας μέσα από τις βασικές διαφορές της με τη δημοκρατία ως θεμελιώδους αρχής του πολιτεύματος (βλ. παρακ. II).
 - β. Στη δεύτερη συλλογιστική ενότητα επιχειρείται μια περαιτέρω αποσαφήνιση της έννοιας της εσωκομματικής δημοκρατίας με την αξιοποίηση της διάκρισης μεταξύ της αντιπροσωπευτικής και συμμετοχικής δημοκρατίας (βλ. παρακ. III).
 - γ. Στην τρίτη συλλογιστική ενότητα προσεγγίζεται το θέμα της εσωκομματικής δημοκρατίας με την ανάδειξη της επιρροής που έχει στο κανονιστικό της νόημα ο συνδυασμός δύο δεδομένων: του κυρίαρχου ρόλου του πολιτικού κόμματος ως πολιτικού forum για τον πολίτη σε συνδυασμό με το φαινόμενο του ολιγοκομματισμού.
 - δ. Η προσέγγιση της έννοιας της εσωκομματικής δημοκρατίας κλείνει με τη διατύπωση κάποιων συμπερασμάτων (βλ. παρακ. V).

II. Πολιτευματική και εσωκομματική δημοκρατία

1. Η πολιτευματική δημοκρατία και η εσωκομματική δημοκρατία είναι έννοιες είδους, που υπάγο-

νται στη δημοκρατία, ως έννοια γένους.⁴⁰ Η νοηματική εξειδίκευση των δύο ειδικότερων μορφών της δημοκρατίας προκύπτει από τις διαφορετικές νομοτέλειες των δύο πεδίων εφαρμογής τους.

- α. Το πεδίο εφαρμογής της πολιτευματικής δημοκρατίας είναι η λειτουργία των κρατικών θεσμών και σημείο αναφοράς της είναι το σύνολο των πολιτών, ασχέτως ιδεολογικής ή πολιτικής τοποθέτησης, αλλά και ο προσανατολισμός της είναι ένα, πάνω και πέρα από τις διαφορετικές ιδεολογίες, γενικό συμφέρον.⁴¹ Αντίθετα η εσωκομματική δημοκρατία εντάσσεται στη νομοτέλεια του κομματικού φαινομένου ως θεσμικού στοιχείου λειτουργίας της δημοκρατίας, που αποτελεί πεδίο δραστηριοποίησης κοινωνικών ομάδων με τις δικές τους συγκρουσιακές ή, πάντως, διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις.⁴²
- β. Δεν πρέπει βέβαια να μας διαφεύγει ότι από το πεδίο της πολιτευματικής δημοκρατίας το μέλος του Δήμου της Πολιτείας, κατ' αρχήν, δεν μπορεί ούτε «να μη συμμετέχει» ούτε να «αποχωρήσει» από το συλλογικό υποκείμενο «πολιτεία» του οποίου είναι μέλος. Αντίθετα, στο πεδίο ισχύος της εσωκομματικής δημοκρατίας, το μέλος του κομματικού Δήμου μπορεί να «απο-

40 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 298 κε., με χρήσιμες βιβλιογραφικές υποδείξεις.

41 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 298, αρ. σχολίου 117.

42 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 298.

χωρήσει». Βέβαια, το μέλος του κομματικού Δήμου, που κάνει χρήση αυτής της δυνατότητας «αποχώρησης» ή και «μη συμμετοχής», ουσιαστικά παραιτείται από την κύρια δυνατότητα συμμετοχής του στις πολιτικές, και πάντως στις κοινοβουλευτικές, διαδικασίες.

2. Η αρχή της πολιτευματικής δημοκρατίας είναι, σε αντίθεση με την εσωκομματική δημοκρατία, λεπτομερειακά ρυθμισμένη με τη θέσπιση συγκεκριμένων διαδικασιών, αρμοδιοτήτων, ελεγκτικών μηχανισμών, τρόπου εκλογής οργάνων κ.ο.κ. Είναι αυτονόητο ότι, αντίθετα, η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας αποτελεί μια γενική αρχή, ένα κανονιστικό πλαίσιο, που, βέβαια, ούτε περιέχει ένα λεπτομερειακό δημοκρατικό μοντέλο ούτε όμως μπορεί να είναι τόσο χαλαρή, ώστε να επιτρέπει δημοκρατικοφανείς παραβιάσεις της. Σε αυτήν τη λογική οφείλει να κινείται τόσο ο κοινός νομοθέτης που θεσπίζει, όπου αυτό συμβαίνει, «νόμο περί πολιτικών κομμάτων»,⁴³ όσο και τα όργανα του κόμματος που ψηφίζουν το Καταστατικό.

III. Αντιπροσωπευτική και συμμετοχική δημοκρατία

1. Εκτός από τις προηγηθείσες γενικές παρατηρήσεις για μια πρώτη προσέγγιση του νοήματος της

43 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 299, αρ. 118.

εσωκομματικής δημοκρατίας, που βασίστηκαν στις διαφορές μεταξύ πολιτευματικής και εσωκομματικής δημοκρατίας, θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να αξιοποιήσουμε μία, όπως θα δούμε, κρίσιμη για το θέμα μας διάκριση μεταξύ αντιπροσωπευτικής (έμμεσης) και συμμετοχικής (άμεσης) δημοκρατίας.

2. Η δημοκρατική αρχή, ως πολιτευματική αρχή, όπως την καθιερώνουν, όχι μόνο το ελληνικό, αλλά και τα περισσότερα Συντάγματα στην Ευρωπαϊκή μας Συμπολιτεία, για πολλούς ιστορικούς λόγους, που στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης δεν μπορεί να εκτεθούν, έχει διαμορφωθεί κυρίως ως αντιπροσωπευτική, δηλαδή ως έμμεση δημοκρατία. Δεν αποφασίζει άμεσα ο ίδιος ο Λαός αλλά οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποί του, και μάλιστα κατά συνείδηση, που δεν σημαίνει βέβαια τίποτε άλλο παρά μια ελεύθερη εντολή.⁴⁴
3. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα, που βέβαια δεν έχει ξεπεραστεί, όπως ισχυρίζονται όσοι θυσιάζουν την επιστημονική ακρίβεια σε έναν «νεωτεριστικό» εντυπωσιασμό, άρχισε να παρουσιάζει, στην ιστορική του δοκιμασία, από τότε που εξελίχτηκε σε αποκλειστική νομιμοποιητική της

44 Βλ. αντί πολλών εκτενώς Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), Σχόλια στο άρθρο 38 § 1, εδ. β' του γερμανικού Συντάγματος, σ. 783 κε., κυρίως σ. 117 κε., 122 κε. Μια έγκυρη πραγματολογική προσέγγιση του θέματος, βλ. στον Α.Ι. Πεπονή, «Σε τι χρειάζεται η Βουλή», εφ. *Το Βήμα*, 21.11.1999.

εξουσίας διαδικασία, τόσα φαινόμενα ανεπάρκειας, ώστε να τίθεται πια θέμα βαθιάς κρίσης αντιπροσωπευτικότητας.⁴⁵

- α. Τόσο η κοινωνία των πολιτών,⁴⁶ όσο και η επιστήμη, ζητούν νομιμοποιητική ολοκλήρωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με θεσμούς άμεσης συμμετοχής των πολιτών στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης.⁴⁷ Έτσι εξηγείται και η άποψη ότι τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα, παράλληλα με τον ατομικοδικαικό τους χαρακτήρα, δημιουργούν και τις προϋποθέσεις θεσμικής συμμετοχής του πολίτη στην παραγωγή της πολιτικής απόφασης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του άρθρου 23 του ελληνικού Συντάγματος περί συνδικαλιστικής ελευθερίας.⁴⁸ Σε αυτό προστίθεται η ολοένα εντεινόμενη αναζήτηση θεσμών, όπως η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία, οι διάφορες μορφές δημοψηφισμάτων, αλλά και – κυρίως – η θεσμική κατοχύρωση του κομματικού θεσμού.
- β. Προφανώς γι' αυτό και ο Ευάγγελος Βενιζέλος πρότεινε πρόσφατα τον ακριβολόγο όρο: «με-

45 Βλ. ήδη Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 37), σ. 45· Δ.Θ. Τσάτσος, *Πολιτικός και επιστημονικός λόγος...* (ό.π., υποσ. 30), σ. 43 κε.

46 Βλ. αντί πολλών Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.* (υποσ. 36).

47 Βλ. π.χ. Κ. Μαυριάς, *ό.π.* (υποσ., 1), σ. 319-320.

48 Βλ. αντί πολλών Δ. Τραυλός-Τζανετάτος, *Απεργία και κίνδυνος λειτουργίας της εκμετάλλευσης*, 1980, σ. 230 κε· ο ίδιος, «Συμμετοχή των μισθωτών στις επιχειρήσεις και Σύνταγμα», *Δίκαιο και Πολιτική*, τχ. 3 (1982), σ. 128 κε.

τα-αντιπροσωπευτική» δημοκρατία.⁴⁹ Με τον όρο αυτό θέλησε να τονίσει την ισχυροποίηση, τόσο των θεσμών της αντιπροσωπευτικής, όσο και των θεσμών της άμεσης δημοκρατίας. Οι δύο μορφές – όπως πειστικά εκθέτει ο Βενιζέλος – συναντώνται άλλωστε στο σημείο όπου και οι δύο προϋποθέτουν μια κοινή θεωρία γενικού συμφέροντος.⁵⁰

4. Σε αυτό ακριβώς το σημείο αναδεικνύεται μια θεσμικά εντυπωσιακή μοναδικότητα του πολιτικού κόμματος: το κόμμα λειτουργεί και στα δύο επίπεδα νομιμοποίησης της εξουσίας, τόσο στο αντιπροσωπευτικό, όσο και στο συμμετοχικό, ή – με άλλα λόγια – τόσο στο κρατικοθεσμικό όσο και στο κοινωνικό.⁵¹ Όταν όμως αυτή τη σύνθε-

49 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 37).

50 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 37), σ. 93-94.

51 Το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, στην απόφαση *BVerfGE* 20, σ. 61 που έκρινε τη συνταγματικότητα της κρατικής χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων, ξεκινάει από την περιγραφή της θεσμικής λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων, διακρίνοντας σε δύο κατηγορίες: στη σύμπραξη τους στη διαμόρφωση της «λαϊκής πολιτικής θέλησης» (*Volkswillensbildung*) και στη διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής θέλησης (*Staatswillensbildung*). Είναι προφανές ότι η πρώτη παραπέμπει στη συμμετοχική του λειτουργία ενώ η δεύτερη στη σύμπραξη του στη λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Βλ. κριτική αυτής της απόφασης σε: D.Th. Tsatsos, «Die Finanzierung politischer Parteien - Die Urteile des deutschen Bundesverfassungsgerichts vom 19. Juli 1966 zur Frage der Zulässigkeit staatlicher Parteienfinanzierung», στο: D.Th. Tsatsos, *Verfassung, Europa, Parteien. Abhandlungen*

τη, ή – πιο σωστά – τη διττή λειτουργία του πολιτικού κόμματος, την αναγνώσουμε ως μια θεωρία διάζευξης, με την οποία καθορίζουμε ως θεσμικά και ιστορικά φυσικό πεδίο δράσης του πολιτικού κόμματος ή το κράτος ή την κοινωνία, προδίδουμε τη θεσμική μοναδικότητα του πολιτικού κόμματος.⁵² Ειδικότερα:

- α. Το πολιτικό κόμμα επηρεάζει αποφασιστικά την εκλογή των αρχόντων, κυρίως εκείνων της νομοθετικής λειτουργίας, δηλαδή των βουλευτών. Στα κοινοβουλευτικά συστήματα, αποτελεί αναγκαίο «διαδικαστικό εργαλείο» της εκλογικής διαδικασίας, αλλά ουσιαστικά συγκαθορίζει και τη νομιμοποίηση των φορέων της εκτελεστικής λειτουργίας, δηλαδή της κυβέρνησης και πολλές φορές και την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας. Εδώ το πολιτικό κόμμα ενεργεί ως θεσμικός παράγοντας λειτουργίας του αντιπροσωπευτικού συστήματος.⁵³
- β. Το πολιτικό κόμμα όμως – όπως επιβεβαιώνει ο Dieter Grimm – είναι «η συνέπεια της συνταγματικής αποδοχής του δικαιώματος της κοινωνίας να έχει λόγο κατά τη διαμόρφωση των κρατικών αποφάσεων».⁵⁴ Το κόμμα δηλαδή είναι – και – θεσμός άμεσης συμμετοχής, που σημαί-

aus den Jahren 1962 bis 1998, Baden-Baden 1999, σ. 473 κε.

52 D.Th. Tsatsos - M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 32 κε.

53 Έτσι και οι Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 308.

54 Βλ. D. Grimm στο: E. Benda - W. Maihofer - H.J. Vogel (επιμ.), *Handbuch des Verfassungsrechts*, 1983, σ. 371.

νει, θεσμός νομιμοποιητικού εμπλουτισμού της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με συμμετοχικά στοιχεία.⁵⁵

5. Με αυτήν τη διττή τους λειτουργία τα πολιτικά κόμματα, ως οι βασικοί οργανωτικοί εκφραστές της κοινωνίας και ως βασικοί οργανωτικοί φορείς συγκρότησης, έκφρασης και διοχέτευσης της λαϊκής βούλησης στα θεσμικά εξουσιαστικά όργανα, έγιναν – αν και όχι μόνο – πάντως οι καθοριστικοί παράγοντες της σχέσης κράτους και κοινωνίας, άρα και της λειτουργίας της δημοκρατίας. Έτσι συντελείται μια ιστορικής σημασίας μετεξέλιξη και εξέλιξη της δημοκρατικής πολιτείας: το πολιτικό κόμμα ενεργοποιεί την κοινωνία, την εκφράζει και σχετικοποιεί έτσι την πλήρη ετερογένεια μεταξύ εξουσίας και κοινωνίας, και, τελικά, αναιρεί την παραδοσιακή εξουσιαστική αποκλειστικότητα του κράτους που μας κληροδότησε η μοναρχία, καθιστώντας έτσι και την πολιτικά οργανωμένη πια κοινωνία υπεύθυνο συμμετοχικών εξουσιαστικών διαδικασιών.⁵⁶
6. Αυτή όμως η διττή συμβολή του πολιτικού κόμματος στη νομιμοποιητική στήριξη της αντιπρο-

55 Βλ. όμως και τις εύλογα κριτικές σκέψεις του Κώστα Χρυσόγονου, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 266.

56 Η άποψη αυτή διατυπώνεται για πρώτη φορά από τον συγγραφέα αυτού του βιβλίου στο έργο του: *Einführung in das Grundgesetz Grundbegriffe-Grundprobleme*, Stuttgart-Berlin 1976, σ. 86, και πιο αναλυτικά αργότερα στο: D.Th. Tsatsos – M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 24 κε.

σωπευτικής δημοκρατίας με στιγμές συμμετοχής, προϋποθέτει κόμματα, η εσωτερική οργάνωση των οποίων να εξασφαλίζει στα μέλη τους, όχι προσχηματική αλλά πραγματική, δυνατότητα συγκαθορισμού των αποφάσεων και των θέσεών τους, δηλαδή προϋποθέτει το καθεστώς της εσωτερικής ελευθερίας, δηλαδή την εσωκομματική δημοκρατία. Επ' αυτού δύο παρατηρήσεις:

- α. Πρώτον, το κομματικό μέλος, στην ειλικρινή και όχι προσχηματική εσωκομματική δημοκρατία πρέπει να έχει καταστατικό ρόλο, που να είναι και ο πραγματικός. Διαφορετικά η λειτουργία του κόμματος δεν συνιστά εμπλουτισμό της αντιπροσωπευτικής νομιμοποίησης με στοιχεία άμεσης δημοκρατίας.
- β. Δεύτερον – και εδώ φτάνουμε σε μια κρίσιμη διαφορά πολιτευματικής και εσωκομματικής δημοκρατίας –, η δυνατότητα αυτή, με τη σειρά της, προϋποθέτει για το ρόλο του κομματικού μέλους ότι η εσωκομματική δημοκρατία, σε αντίθεση με την πολιτευματική δημοκρατία, δεν είναι κυρίως αντιπροσωπευτική, αλλά κυρίως συμμετοχική.

IV. «Εσωκομματική δημοκρατία», «μονοπωλιακός» ρόλος του πολιτικού κόμματος και «ολιγοκομματισμός»

1. Το νόημα της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας αναδεικνύεται με ακόμη περισσότερη

διαφάνεια αν το προσεγγίσουμε μέσα από ευαίσθητη και αναγκαία στάθμιση. Πρόκειται για τη στάθμιση μεταξύ του δικαιώματος των πολιτών που είναι κομματικά μέλη για ατομική ή και ομαδική έκφραση αποκλίνουσας γνώμης – γιατί άραγε να ενοχλεί ο όρος; εσωκομματική αντιπολίτευση; –⁵⁷ και της εξίσου κρίσιμης αρχής της ενότητας του κόμματος, που και αυτή προέκυψε από την ιστορική λογική του θεσμού.

2. Παρά τον απολύτως αναγκαίο και αυτονόητο καθορισμό μιας κομματικής ιδεολογίας και τη συγκεκριμενοποίηση αυτής της ιδεολογίας μέσα στο κομματικό πρόγραμμα, στα, μαζικά κυρίως, κόμματα, που καλύπτουν περισσότερες της μιας ιδε-

57 Βλ. D.Th. Tsatsos, «Ein Recht auf innerparteiliche Opposition?», στο: *Festschrift für Hermann Mosler*, Berlin-Heidelberg-New York 1983, σ. 997-1032, ιδίως σ. 1014 κε. Βλ. επίσης H. Trautmann, *Innerparteiliche Demokratie und Parteienstaat*, Berlin 1975, ιδίως σ. 196 κε., με εκτενείς αναφορές στην πλούσια σχετική γερμανική βιβλιογραφία. Για πρώτη φορά –από ό,τι γνωρίζω– το θέμα προσεγγίζεται από την πλευρά της αγγλοσαξονικής πολιτικής επιστήμης από τον R. Rose, «Parties, Factions and Tendencies in Britain», *Political Studies* (1964), σ. 33 κε.· ο ίδιος, *The Problem of Party Government*, London, 1967, σ. 312-328. Βλ. επίσης A.J. Stern - S. Tarrow - M.F. Williams, «Factions and Opinion Groups in European mass Parties», *Comparative Politics* (1970), τχ. 1, σ. 529 κε.· G. Sartori, *Party and Party Systems. A Framework for Analysis*, 1977, σ. 71-106· R. Zariski, «Party Factions and Comparative Politics», *Midwest Journal of Political Science*, 1960, σ. 27 κε.· J. Blondel, *Voters, Parties and Leaders. The Social Fabric of British Politics*, London, 1974, σ. 208-221.

ολογικής ή πολιτικής εκδοχής, τα ερωτήματα που μένουν ανοιχτά «προς εσωκομματική αποσαφήνιση και συγκεκριμενοποίηση» είναι συνήθως περισσότερα από εκείνα που έχουν βρει την οριστική τους διατύπωση. Έτσι λοιπόν μέσα από την ίδια τη φύση του πολιτικού κόμματος – ως σχηματισμού τόσο με δηλωμένο συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτικό στόχο, όσο και με έναν επίσης, κυρίως στα μαζικά κόμματα των ολιγοκομματικών συστημάτων δεδομένο εσωκομματικό πλουραλισμό – προκύπτει αναγκαστικά ένα περιθώριο πολιτικής και ιδεολογικής διαφοροποίησης. Είναι εύλογο ότι η διαφοροποίηση αυτή, παρ' ότι θα στρέφεται κριτικά κατά της κυρίαρχης αντίληψης και ερμηνείας, είτε αυτή προκύπτει από μια δημοκρατική διαδικασία στα κόμματα-θεσμούς είτε μέσα από τον λεγόμενο δημοκρατικό συγκεντρωτισμό είτε από τη βούληση του ενός ή των λίγων που κυριαρχούν στα αρχηγικά κόμματα, πρέπει να δικαιούται αλλά και να μπορεί άμεσα να την εκφράσει.

3. Η σημασία των εσωκομματικών δικαιωμάτων του κομματικού μέλους στην εφαρμογή τους, δηλαδή στη συνταγματικά κρίσιμη πραγματολογική τους λογική, αναδεικνύεται, αν λάβουμε υπόψη μας δύο, αναμφισβήτητα, δεδομένα: το πρώτο δεδομένο είναι το ότι το πολιτικό κόμμα είναι, ασφαλώς όχι ο μόνος, πάντως ο προνομιακός θεσμός πολιτικής ενεργοποίησης του *homo politicus*, τόσο στο επίπεδο της αντιπροσωπευτι-

κής όσο και στο επίπεδο της συμμετοχικής δημοκρατίας. Εκτός κόμματος, ο πολίτης, κατά κανόνα, περιορίζεται στο ρόλο του εκλογέα. Γι' αυτό, όπως σωστά υποστηρίχτηκε, «ουσιαστική συμμετοχή στην πολιτική ζωή δεν είναι εφικτή σε ατομική βάση».⁵⁸ Το δεύτερο δεδομένο είναι το πρόβλημα που έχει ο πολίτης που αναζητεί την ακριβή ιδεολογική και πολιτική έκφραση και δραστηριοποίησή του σε ένα σύστημα ολιγοκομματισμού.

4. Γίνεται σαφές ότι από το χαρακτήρα του πολιτικού κόμματος, ως του κυρίως πολιτικού forum του πολίτη, προκύπτει και η ανάγκη σημαντικών εσωκομματικών δημοκρατικών περιθωρίων για αποκλίνουσες απόψεις. Προβληματικότερο όμως είναι το δεύτερο δεδομένο, εκείνο του ολιγοκομματισμού, στο οποίο θα πρέπει να αφιερωθούν ορισμένες σκέψεις για να δει κανείς τη συνταγματικά κρίσιμη επίπτωσή του πάνω στη θεμελίωση και στην ερμηνεία της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας.
 - α. Στη σύγχρονη πολιτεία το φαινόμενο του ολιγοκομματισμού είναι συγκυριακό. Συνίσταται στο γεγονός ότι το κομματικό σύστημα δημιουργήσε και λειτουργεί με – συνήθως δύο – μεγάλα, μαζικά και κατ' ανάγκην πολυσυλλεκτικά κόμματα. Ο ολιγοκομματισμός οφείλεται κατά πρώτον στις επιλογές του εκλογικού σώματος, ενισχύεται όμως και από το είδος του εκλογικού συστή-

58 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 276.

ματος που, ως ένα σημείο και στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, θεμιτά μεριμνά και για την κυβερνησιμότητα της πολιτείας.⁵⁹

- β. Ο ολιγοκομματισμός όμως, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το κόμμα είναι το κύριο πεδίο δραστηριοποίησης του *homo politicus*, έχει μια βαρυσήμαντη συνέπεια: το κομματικό σύστημα δεν μπορεί να είναι ο καθρέφτης, δηλαδή η έκφραση όλου του περισσότερο ή λιγότερο πλούσιου ιδεολογικού και πολιτικού πλουραλισμού της κοινωνίας. Τότε όμως ο πολίτης που θέλει να δραστηριοποιηθεί πολιτικά, δεν θα βρει κομματική στέγη που να τον καλύπτει ιδεολογικά και πολιτικά κατά τρόπο πλήρη και έτσι θα είναι υποχρεωμένος ή να παραμείνει πολιτικά ανενεργός ή να αναζητήσει ως πεδίο πολιτικής του ανάπτυξης το συγγενέστερο προς την ιδεολογία του κόμμα.⁶⁰

59 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.* (υποσ. 3). Βλ. επίσης εκτενώς Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 44 κε.

60 Βλ. κυρίως Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Συγκλιτικά κόμματα και αποσυγκλιτικές αντιστάσεις*, Αθήνα 1998, σ. 11-12, που έγκυρα, εύλογα και πειστικά υποστηρίζει ότι οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των πολιτικών κομμάτων είναι σήμερα πολύ περιορισμένες, κι αυτό γιατί η λύση «πολλών προβλημάτων προκαθορίζεται, σε μεγάλη έκταση, από πιο ενοποιητικές επιταγές...». Από αυτό το γεγονός τα, κυβερνητικά κυρίως, κόμματα μετατρέπονται «από προεχόντως ανταγωνιστικά σε προεχόντως συγκλιτικά» (στο ίδιο, σ. 13). Και ενώ αυτό πράγματι συμβαίνει μεταξύ των κομμάτων, οι ιδεολογικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις –πολλές φορές και διαφοροποιήσεις ως προς την κα-

5. Από τις προηγούμενες παρατηρήσεις προκύπτει ότι η εκπλήρωση της συνταγματικής αποστολής του πολιτικού κόμματος, να αποτελεί βήμα για τον *homo politicus* υπό καθεστώς ολιγοκομματισμού, προϋποθέτει εσωτερική οργάνωση που παρέχει το δικαίωμα της ατομικά ή και συλλογικά εκφραζόμενης αποκλίνουσας ή αντιπολιτευτικής γνώμης. Μόνο έτσι η λειτουργία του πολιτι-

ταλληλότητα της ηγεσίας- είναι εντονότερες στο χώρο ενός και του αυτού κόμματος. Εκτός αυτού, η επιλογή του κόμματος στο οποίο θέλει να δραστηριοποιηθεί ο *homo politicus*, στο πλαίσιο του ολιγοκομματισμού, γίνεται πιο δύσκολη, γιατί ακριβώς λόγω του συγκλιτικού χαρακτήρα του ελληνικού κομματικού συστήματος άλλες επιλογές του πολίτη βρίσκουν έκφραση στο ένα κόμμα και άλλες στο άλλο κόμμα. Βλ. επίσης Π.Ν. Γεννηματάς, «Ενδοκομματικός πλουραλισμός στην πλουραλιστική δημοκρατία», *Επίκεντρα*, τχ. Ιούνιος-Ιούλιος (1979), σ. 56 κε.· Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.* (υποσ. 38). Από τη μονοπωλιακή θέση του κόμματος σε συνδυασμό με ένα ολιγοκομματικό σύστημα υποστηρίχθηκε η γνώμη ότι η αίτηση του πολίτη για εγγραφή σε ένα πολιτικό κόμμα δεν μπορεί να απορριφθεί από το κόμμα για προφανώς μη σοβαρούς λόγους, π.χ. διότι δεν είναι αρεστός στην ηγεσία και (ή) στον παραγοντισμό. Έτσι τέθηκε το θέμα ενός οιονεί πολιτικού δικαιώματος του πολίτη για αποδοχή της αίτησης προσχώρησης στο συγγενέστερο, προς την ιδεολογία του, κόμμα, κατά της δυνατότητας μιας οιονεί «καταχρηστικής» άσκησης του δικαιώματος του πολιτικού κόμματος να απορρίπτει αίτηση εγγραφής νέου μέλους, όπως επιχειρηματολογεί πρωτότυπα ο U. Stocklorsa, στη μονογραφία του (διδακτορική διατριβή που συνόδεψε ακαδημαϊκά ο συγγραφέας αυτού του έργου): «Zugang zu den politischen Parteien im Spannungsfeld zwischen Vereinsautonomie und Parteienstaat», στο: *Schriften zum Parteirecht*, τ. 2, Baden-Baden 1989. Προς την αντίθετη κατεύθυνση βλ. M. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), με εκτενή βιβλιογραφία στη σ. 302, υποσ. 420.

κού κόμματος, υπό καθεστώς ολιγοκομματισμού, μπορεί να συμβάλλει στη συμμετοχική νομιμοποιητική στήριξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

V. Συμπέρασμα

1. Στο πολιτευματικό επίπεδο ο θεσμός της αντιπολίτευσης δεν αμφισβητείται, αποτελεί θεμέλιο της δημοκρατικής αρχής και δεν υπόκειται σε άλλους περιορισμούς, πλην των συνταγματικών κανόνων της λειτουργίας της. Αντίθετα, στο εσωκομματικό επίπεδο, πρώτον, η αναγκαιότητα της δυνατότητας της ατομικά ή συλλογικά εκφραζόμενης αποκλίνουσας γνώμης αμφισβητείται θεωρητικά και «διώκεται» κομματικά. Έτσι, η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας υφίσταται περιπέτειες στο επίπεδο της πρακτικής πολιτικής.
2. Το δικαίωμα ατομικής ή οργανωμένης έκφρασης αποκλίνουσας άποψης προϋποθέτει μια ευαίσθητη στάθμιση μεταξύ της δυνατότητας έκφρασης είτε ατομικής είτε οργανωμένης αποκλίνουσας άποψης και της αρχής της ενότητας του κόμματος. Βέβαια, με την έννοια της στάθμισης, προσφέρεται απλά ένα κριτήριο λύσης διαφωνιών, όχι ένας τρόπος λύσης της συγκεκριμένης περίπτωσης. Άλλωστε η αρχή αυτής της στάθμισης δεν μπορεί να λάβει λεπτομερή κανονιστική μορφή. Η έννοια της «βλάβης του κόμματος», που χρησιμο-

ποιεί π.χ. το άρθρο 10 § 4 του γερμανικού νόμου περί πολιτικών κομμάτων της 31.1.1994, ουσιαστικά δεν ρυθμίζει αλλά αναθέτει τη λύση στο ίδιο το κόμμα. Γι' αυτό ακριβώς: όπως και σε πολλά άλλα θέματα, έτσι κι εδώ, η λειτουργία της δημοκρατίας προϋποθέτει ένα *minimum* συναίνεσης στη βάση ενός κοινού πολιτικού πολιτισμού. Δίχως αυτήν τη συναίνεση καμία δημοκρατία, ούτε η εσωκομματική, μπορεί τελικά να νοηθεί. Δεν μπορεί δηλαδή να παρέχεται σε ηγετικό επίπεδο, συχνά μονοπρόσωπο, η ευχέρεια πειθαρχικής ή, το χειρότερο, και αδιόρατης εξουδετέρωσης της αποκλίνουσας άποψης.

3. Ενώ στο επίπεδο της πολιτευματικής δημοκρατίας κυριαρχεί ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας της δημοκρατίας, στη θεσμική λογική της εσωκομματικής δημοκρατίας ανταποκρίνεται η κατά κανόνα συμμετοχική της μορφή.
4. Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας αποκτά ακόμα σαφέστερο το χαρακτήρα της αναγκαίας προϋπόθεσης για την πολιτική ενεργοποίηση του πολίτη, αν συνδυαστεί με τη μονοπωλιακή θέση που έχει το κόμμα ως πολιτικό *forum* για τον πολίτη σε συνδυασμό με το δεδομένο του πολυκομματισμού. Κάτι βέβαια που κατά τις περιστάσεις κάμπτεται από τις παραπολιτικές λειτουργίες των μεγάλων συνδικάτων, των οποίων ο ρόλος συγχέεται κατ' ανάγκην, στην πράξη, με εκείνη των πολιτικών κομμάτων.

5. Ακριβώς όπως η ελευθερία της πολιτικής βούλησης στην πολιτευματική δημοκρατία προϋποθέτει, τόσο την ελευθερία της έκφρασης, όσο και την ελευθερία συνειδησιακής διαμόρφωσής της,⁶¹ έτσι και η εσωκομματική δημοκρατία προϋποθέτει την προστασία του μέλους, όχι μόνο κατά την έκφραση, αλλά και προηγουμένως κατά τη συνειδησιακή διαμόρφωση της εσωκομματικής του βούλησης.
6. Το πολιτικό κόμμα τελικά, όπως σημειώνει ο Ευάγγελος Βενιζέλος, για να ανταποκρίνεται στη θεσμική του αποστολή, οφείλει να είναι αυτό που ο ίδιος εύστοχα χαρακτηρίζει ως «ανοιχτό κόμμα». Το «ανοιχτό κόμμα», κατά τον Βενιζέλο, πρέπει να είναι ένα κόμμα βαθύτατα δημοκρατικό. Ένα κόμμα που να διασφαλίζει τη συμμετοχή όλων των μελών και φίλων του όχι μόνο στη διαβούλευση, αλλά και στη διαδικασία λήψης όλων των αποφάσεων. Ένα κόμμα που λειτουργεί υπό συνθήκες διαφάνειας.⁶²

61 Βλ. παραπ. Ενότητα Πρώτη, II.

62 Βλ. Ευ. Βενιζέλος, *ό.π.* (υποσ. 37), σ. 84-86.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΡΙΤΗ

Η κανονιστική αξία της αρχής
της εσωκομματικής δημοκρατίας

Ι. Εισαγωγική παρατήρηση

1. Μήπως μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως η αρχή της εσωκομματικής οργάνωσης δεν ενδιαφέρει την έννομη και ειδικότερα τη συνταγματική τάξη, σε όσες πολιτείες τα Συντάγματα δεν περιέχουν ρητή περί εσωκομματικής δημοκρατίας διάταξη; Μήπως το θέμα καταλήγει να είναι ένα απλό θέμα πολιτικής ή οργανωτικής αισθητικής⁶³ ή τακτικής

⁶³ Για την προσφυγή των πολιτικών καθεστώτων στη συγκαλυπτική λειτουργία της αισθητικής παράστασης βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Η υφανπαγή των μορφών*, 2003 (και ιδιαίτερα τα κεφάλαια: II. Η αισθητικοποίηση της εξουσίας, και III. Μορφοτυπικές επιλογές και αισθητικοί αποδέκτες). Και είναι βέβαια προφανές ότι στο ζήτημα αυτό δεν πρέπει να αγνοούνται τα γαλλικά κείμενα του W. Benjamin, όπου η «*esthétisation*» αναλύεται κατά τρόπο υποδειγματικό, όπως εξάλλου υπογραμμίζει και ο Α.-Ι. Δ. Μεταξάς (βλ. σχετικά *Ecrits français par W. Benjamin*, 1991). Ευρύτερη πάντως θεώρηση του θέματος, και στο πλαίσιο της παράστασης της πολιτικής πράξης, θα βρει ο αναγνώστης στο Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο. Δεκατέσσερα μαθήματα για το στυλ*, Αθήνα 1997.

ή κομματικής βιτρίνας; Μήπως πρόκειται για δημοκρατικοφανείς – καμιά φορά και δημοκρατικές – διακηρύξεις που δημιουργούν την ψευδαίσθηση ανύπαρκτων ευαισθησιών της ηγεσίας αρχηγικών και παραγοντικών κομμάτων; Το θέμα δηλαδή αυτής της – τρίτης – ενότητας είναι η αναζήτηση και ο προσδιορισμός της κανονιστικής αξίας και ποιότητας της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας.

2. Το ζήτημα αυτό προσεγγίζεται με απαντήσεις σε τρία ερωτήματα:
 - α. Το πρώτο ερώτημα αφορά το εάν και σε ποιο μέτρο η έννομη τάξη της πολιτείας μπορεί να παρέμβει στα της εσωκομματικής οργάνωσης ενός πολιτικού κόμματος, δηλαδή ενός μη κρατικού σωματειακού μορφώματος *suī generis*, επιβάλλοντας (δημοκρατικούς) κανόνες εσωτερικής οργάνωσης. Μπορεί δηλαδή η έννομη τάξη, παρεμβαίνουσα, να αγνοήσει την εσωτερική (σωματειακή) αυτονομία του πολιτικού κόμματος; (βλ. παρακ. II)
 - β. Το δεύτερο ερώτημα είναι η προσέγγιση της νοηματικής και συνταγματικής σχέσης της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας με την πολιτευματική αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και των ενδεχόμενων κανονιστικών συνεπειών αυτής της σχέσης για την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας. (βλ. παρακ. III)
 - γ. Το τρίτο και τελευταίο ερώτημα είναι η αναζήτηση των επιπτώσεων του γεγονότος, ότι για

την παράβαση της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας δεν προβλέπονται κυρώσεις; (βλ. παρακ. IV)

II. Η σχετική αυτονομία του πολιτικού κόμματος

1. «Η συνταγματική υποδοχή του κομματικού φαινομένου από το 1975 και μετά» σημειώνει ο Κώστας Χρυσόγονος «δεν αλλοιώνει πάντως τη φύση του πολιτικού κόμματος ως κυρίως κοινωνικού οργανισμού και δεν το μετατρέπει σε όργανο του κράτους». ⁶⁴ Στη βάση αυτή τέθηκε το ερώτημα, αν η νομική καθιέρωση της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας παραβιάζει τη σωματειακή αυτονομία του πολιτικού κόμματος. Η κατ' αρχήν σωματειακή φύση του πολιτικού κόμματος και η συνακόλουθη αυτονομία του (άρθρο 11 Συντ.) ασφαλώς περιορίζεται από την παραδοχή μιας νομικής αρχής που του επιβάλλει ένα πλαίσιο εσωτερικής οργάνωσης, συγκεκριμένα εδώ της δημοκρατικής του οργάνωσης. Κι αυτό, γιατί έτσι τίθενται νομικά, κυρίως συνταγματικά, κριτήρια προς τα οποία οφείλουν να προσαρμοστούν τόσο οι σχετικές ρυθμίσεις των καταστατικών των πολιτικών κομμάτων όσο και ο νομοθέτης αν αποφασίσει τη θέσπιση νόμου για τα πολιτικά κόμματα.

64 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 272.

2. Τόσο στη θεωρία όσο και στην 2145/1979 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας που, όπως εκτέθηκε σε προηγούμενη ενότητα,⁶⁵ αποτελεί αναμφίβολα ιστορική συμβολή στην εδραίωση της θεσμικής κατοχύρωσης του κομματικού θεσμού, παρεμβάλλεται και μια σκέψη, που στηρίζεται σε μια αμφίβολη ερμηνεία των προπαρασκευαστικών εργασιών για τη θέσπιση του άρθρου 29 του Συντάγματος, για να θεμελιωθεί η κάθε άλλο παρά πειστική άποψη ότι ο συντακτικός νομοθέτης απέφυγε συνειδητά διατυπώσεις που να συνιστούν ή να επιτρέπουν επέμβαση στην ελευθερία τους. Αυτό, κατά την ίδια άποψη, ισχύει και για το θέμα της οργάνωσης του πολιτικού κόμματος σε δημοκρατική βάση.⁶⁶
- α. Όπως, όμως, υποστηρίχθηκε παραπάνω,⁶⁷ η σωματειακή υπόσταση του πολιτικού κόμματος δεν είναι η μόνη πηγή καθορισμού της νομοτέλειας του κομματικού φαινομένου. Το πολιτικό κόμμα είναι ένας θεσμός του Συντάγματος και μάλιστα απαραίτητος για την ενεργοποίηση και συγκεκριμενοποίηση της λαϊκής

65 Βλ. παραπ. Ενότητα Πρώτη, Ι, 9, γ. γγ.

66 Ο Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 40, τονίζει τη σωματειακή αυτονομία των πολιτικών κομμάτων, δέχεται όμως ότι η επιταγή του άρθρου 29 § 1 Συντ., «οριοθετεί απλώς ένα πολύ γενικό περίγραμμα, το οποίο οφείλουν να έχουν ως βάση για τη δομή και την οργάνωσή του». Αντίθετος ο Γ. Δρόσος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 182 κε., 203 κε. και ΣτΕ 2145/1979, στο: *ΤοΣ* 1979, σ. 600 κε.

67 Βλ. παραπ. Ενότητα Πρώτη Ι, 2.

κυριαρχίας. Στο σημείο αυτό ακριβώς θεμελιώνεται η νομιμοποίηση μιας δικαιικής πρόβλεψης για τη δημοκρατική ποιότητα της εσωτερικής του οργάνωσης. Η παρέμβαση αυτή μοναδικό σκοπό μπορεί να έχει την ουσιαστική και επί ίσοις όροις συμμετοχή του πολίτη ως μέλους του κόμματος στις πολιτικές και πολιτειακές διαδικασίες.

- β. Άρα οφείλεται μια στάθμιση μεταξύ περιορισμού της αυτονομίας του πολιτικού κόμματος και του αγαθού που θέλει να προστατεύσει ο περιορισμός δηλαδή της δυνατότητας άμεσης συμμετοχής του πολίτη-κομματικού μέλους στη λειτουργία της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. Η στάθμιση αυτή προφανώς αποβαίνει υπέρ της αποδοχής της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, αλλά βέβαια – αυτό άλλωστε σημαίνει «στάθμιση» – μόνο στο μέτρο και στην έκταση που αυτό είναι απαραίτητο για την εφαρμογή της τελευταίας.
- 3. Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις μπορεί κανείς να εξειδικεύσει το πλαίσιο της στάθμισης μεταξύ της αρχής της κομματικής αυτονομίας και της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας. Έτσι:
 - α. Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας έχει την κανονιστική εμβέλεια ενός πλαισίου, ακριβώς διότι δεν υπάρχει ένας και μόνος τύπος δημοκρατικής οργάνωσης των πολιτικών κομμάτων. Ανήκει στις οργανωτικές αλλά και ιδεολογικές επιλογές και υποχρεώσεις κάθε κόμματος να

- επιλέγει τον τρόπο διασφάλισης των δημοκρατικών συνθηκών στην εσωκομματική ζωή.
- β. Η προηγούμενη παρατήρηση δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός ανέδειξε ορισμένα χαρακτηριστικά ή θεμελιώδεις κατ' ιδίαν αρχές, που μπορεί να θεωρηθούν αναγκαίες για να δύναται η εσωτερική δομή του κόμματος να θεωρηθεί δημοκρατική. Από αυτή την ερμηνευτική τοποθέτηση ως προς την εσωτερική δομή του πολιτικού κόμματος μεταξύ αυτονομίας και επιβεβλημένης δημοκρατικής οργάνωσης προκύπτει ένα πολιτευματικά ηθελημένο δημοκρατικό, δικαιοκώ οργανωτικό πλαίσιο δεοντολογίας που δεσμεύει κατά τρόπο εξωτερικό και υπερκείμενο τα καταστατικά των πολιτικών κομμάτων.
- γ. Κατεξοχήν αποδέκτης της συνταγματικής επιταγής περί εσωκομματικής δημοκρατίας, νοούμενης βέβαια ως αρχής-πλαίσιο, είναι όχι μόνο ο κοινός νομοθέτης αλλά κυρίως το ίδιο το πολιτικό κόμμα και κατεξοχήν το όργανο που ψηφίζει το καταστατικό του.⁶⁸
- δ. «Η καταστατική αυτονομία των πολιτικών κομμάτων» τονίζουν εύστοχα και επιβεβαιωτικά για τις σκέψεις που προηγήθηκαν οι Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος και Ξενοφών Ι. Κοντιάδης «δεν

68 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 298, ο οποίος όμως έχει ενώπιόν του τα ασφαλώς διαφορετικά κειμενολογικά δεδομένα του γερμανικού Συντάγματος. Αντίθετος με όσα υποστηρίζονται στο κείμενο για το άρθρο 29 Συντ. 1974/1986/2001 είναι ο Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 278.

συνεπάγεται πάντως ότι ο συνταγματικός νομοθέτης είναι αδιάφορος ως προς την εσωτερική τους δομή». ⁶⁹ Κι αυτό – προσθέτουμε – γιατί η διαφάνεια της οργάνωσης των πολιτικών του σκοπών και του τρόπου λήψης των κομματικών αποφάσεων στις εσωκομματικές διαδικασίες είναι προϋπόθεση για τον πολίτη που θέλει, ασκώντας τα συνταγματικά του δικαιώματα, να ενταχθεί ως *homo politicus* στο κομματικό σύστημα. Επομένως η εσωτερική αυτονομία ⁷⁰ του πολιτικού κόμματος υποχωρεί, αλλά μόνο στο μέτρο που αυτό είναι αναγκαίο για να καταστεί το κόμμα ικανό να διαδραματίσει τον μεσολαβητικό του ρόλο μεταξύ κράτους και κοινωνίας και τον δημοκρατικό του ρόλο, να αποτελεί δηλαδή το *forum* των πολιτών που θέλουν ενεργητικά να συμμετάσχουν στην οργάνωση της έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας.

69 Βλ. Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 38). Σωστά σημειώνει ο Κ. Ζώρας, *Κοινωνιολογία του πολιτικού συστήματος*, Ι. Γενικό Μέρος, Αθήνα 2008, σ. 123, ότι «Η συνταγματική απόσταση για ενδοκομματική δημοκρατία καθιστά το πολιτικό κόμμα αναπόσπαστο τμήμα του φιλελεύθερου δημοκρατικού κεκτημένου στις σύγχρονες κοινωνίες».

70 Βλ. Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 323.

III. Η κανονιστική συναγωγή της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας

1. Ακόμη και εάν δεχτούμε – αλλά μόνο προς στιγμήν και μόνο ως υπόθεση εργασίας – την άποψη ότι το ελληνικό Σύνταγμα 1974/1986/2001 δεν περιέχει ρητή διάταξη περί εσωκομματικής δημοκρατίας, δεν μπορεί σοβαρά ν' αμφισβητηθεί ότι η αρχή αυτή συνιστά απολύτως αναγκαία εξειδίκευση της συνταγματικής αρχής της λαϊκής κυριαρχίας.⁷¹ Όπως επιγραμματικά είπε ο Konrad Hesse, η αρχή αυτή κατοχυρώνει τη δημοκρατία στην πηγή της.⁷² Ο J. Ipsen προχωρεί ακόμα περισσότερο, τονίζοντας ότι η δημοκρατική διαμόρφωση της πολιτειακής βούλησης από τον Λαό θα παρουσίαζε «εσωτερική αντίφαση», αν δεν είχε οργανωτική ανταπόκριση στο εσωκομματικό οργανωτικό πεδίο.⁷³ Αλλά και ο Κώστας Χρυσόγονος κινείται σε μια σχετική, αν και όχι ταυτόσημη κατεύθυνση, υποστηρίζοντας ότι «... η πολιτική αντιπροσώπευση, και τελικά η

71 Βλ. ρητά Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 39. Ο Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.* (υποσ. 38) μάλιστα εύλογα διερωτάται αν μπορεί στη σημερινή *ευρωπαϊκή* συγκυρία να θεωρηθούν ανεκτές πρακτικές εσωκομματικού αυταρχισμού [βλ. *ό.π.* (υποσ. 38)].

72 Βλ. K. Hesse, *Grundzüge*, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 78.

73 Βλ. J. Ipsen, «Σχόλιο στο άρθρο 21 του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας», στο: Μ. Sachs (επιμ.), *Grundgesetz Kommentar*, 3η έκδ., München 2003, Σχόλιο αρ. 52.

ίδια η Δημοκρατία, είναι τόσο πιο ουσιαστική, όσο περισσότερο το κομματικό σύστημα χαρακτηρίζεται από την παρουσία δημοκρατικά οργανωμένων, μαζικών κομμάτων αρχών». ⁷⁴ Αυτή η διατύπωση δεν συμπίπτει απολύτως με τη θέση που θέλει να στηρίξει το κείμενο αυτό, δηλαδή με το ότι πολιτευματική δημοκρατία, ως πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας, δεν είναι καν vonthή δίχως πολιτικά κόμματα υποχρεωμένα από το Σύστημα να τηρούν την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας.

- α. Πώς θα ήταν άραγε εφικτή ή και απλώς vonthή η ουσιαστική πραγμάτωση της ρητής συνταγματικής αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, εάν ο κύριος θεσμός υλοποίησής της, δηλαδή το πολιτικό κόμμα, τόσο στην αντιπροσωπευτική, όσο και στη συμμετοχική του λειτουργία, δεν εξασφαλίζει στα μέλη του ένα ελεύθερο πεδίο πολιτικής ενεργοποίησης και σύμπραξης στη διαμόρφωση των κομματικών θέσεων, αποφάσεων και στόχων και στην έκφραση διαφωνιών;
- β. Όχι μόνο, αλλά κυρίως το πολιτικό κόμμα, είναι εκείνο που μεταβάλλει τον «μη ακουόμενο» λαό σε ενεργοποιημένη κοινωνία που αρθρώνει και διεκδικεί την πολύμορφη και πολυεπίπεδη συμμετοχή της στη διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων. Τότε, και μόνο τότε, η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας αποκτά κρίσιμο και ου-

74 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 269. Βλ. ανάλογες σκέψεις και στον Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 260 κε.

σιαστικό νόημα. Αυτό όμως πώς είναι νοητό χωρίς δημοκρατικές εσωκομματικές δομές; Κι εδώ ακριβώς γίνεται ξανά φανερό ότι η στάθμιση ανάμεσα, αφενός, στον «περιορισμό» της αυτονομίας του πολιτικού κόμματος, με την από άποψη εσωτερικής του οργάνωσης υπαγωγή του σε εξωγενείς ως προς το κόμμα επιταγές, και, αφετέρου, στην ελεύθερη συμμετοχή του πολίτη-κομματικού μέλους ως προς τη διαμόρφωση της κομματικής πολιτικής και συνακόλουθα της λαϊκής κυριαρχίας αποβαίνει υπέρ του δεύτερου αυτού αγαθού.⁷⁵

- γ. Ενίσχυση της προηγούμενης σκέψης αποτελεί η βαρύνουσα θέση του Dieter Grimm, που και προηγουμένως μνημονεύτηκε,⁷⁶ ότι δηλαδή το πολιτικό κόμμα είναι «η συνέπεια της συνταγματικής αποδοχής του δικαιώματος της κοινωνίας να έχει λόγο κατά τη διαμόρφωση των κρατικών αποφάσεων». Από τη σκέψη του Grimm προκύπτει ότι η εσωτερική οργάνωση των κομμάτων δεν μπορεί να υποβιβάζει και να απαξιώνει τον κομματικό θεσμό, μετατρέποντας το δικαίωμα του πολίτη και της κοινωνίας για συμμετοχή, σε εργαλείο άσκησης δημόσιας – και καμιά φορά ιδιωτικής ή και οικογενειακής – εξουσίας μιας μονοπρόσωπης ή ολιγοπρόσωπης ή παραγοντικής ηγεσίας.

75 Βλ. Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 298, αρ. σχολίου 115.

76 Βλ. παραπ., *Ενότητα Τρίτη*, III, 4, β και εκεί υποσ. 48· επίσης βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 258 κε.

2. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε ο συγγραφέας να αντιμετωπίσει το ευλογοφανές ερώτημα, γιατί δεν πληροί τις προϋποθέσεις της δημοκρατίας και ειδικότερα της λαϊκής κυριαρχίας η ελεύθερη, ανόθευτη και διαδικαστικά άψογη εκλογή ενός προσώπου ως απόλυτου πολιτικού ηγέτη της χώρας για μια ορισμένη, π.χ. τετραετή, περίοδο που έχει ιδρύσει και ηγείται ενός απολύτως προσωπικού κόμματος.
 - α. Μια πρώτη απάντηση ξεκινάει από την έννοια της δημοκρατίας ως νομιμοποιητικής διαδικασίας. Η νομιμοποίηση δεν συντελείται εφάπαξ, στην προκειμένη περίπτωση, με τη «δημοκρατικά άψογη εκλογή», αλλά πρέπει να επιβεβαιώνεται και με συγκεκριμένες θετικές ενέργειες. Να παρέχεται δηλαδή σε όλη τη διάρκεια της θητείας των αιρετών αρχόντων.
 - β. Επειδή όμως το εκλογικό σώμα, για να «εκφράζεται» και να «νομιμοποιείται», χρειάζεται διαμεσολαβητικούς θεσμούς – και άλλοι πέραν του κομματικού θεσμού δεν έχουν ακόμη!!! επινοηθεί – η άσκηση εξουσίας από ένα (ή και περισσότερα!) πρόσωπα, με μόνη νομιμοποιητική βάση το γεγονός της αρχικά «δημοκρατικά άψογης εκλογής τους», δίχως τον μόνιμο έλεγχο του διαμεσολαβητικού θεσμού, δεν διαθέτουν δημοκρατική νομιμοποίηση.
 - γ. Η διαμεσολαβητική νομιμοποιητική λειτουργία των συλλογικών υποκειμένων που προκύπτουν από την έκφραση της βούλησης του εκλογικού σώματος (πολιτικά κόμματα) είναι πραγματολο-

γικά εφικτή, μόνο αν είναι δημοκρατικά οργανωμένα.

3. Η επιχειρηματολογία που προηγήθηκε είναι ερμηνευτικά επιβαρημένη από την υποθετική εκδοχή που προσωρινά επιλέχτηκε, ότι δηλαδή και το ελληνικό Σύνταγμα ανήκει σ' εκείνα που δεν περιλαμβάνουν ειδική διάταξη περί εσωκομματικής δημοκρατίας. Ανταποκρίνεται όμως άραγε σε ορθή ερμηνεία του Συντάγματος αυτή η «υπόθεση εργασίας»; Είναι σωστό ότι το Σύνταγμά μας δεν περιέχει ειδική διάταξη περί εσωκομματικής δημοκρατίας; Αν κανείς αναγνώσει προσεκτικά το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος, θα σταθεί ασφαλώς με προσοχή σε δύο κρίσιμα για το θέμα μας σημεία:
 - α. Θα σταθεί πρώτα στο άρθρο 29 § 1 εδ. α', το οποίο θεσπίζει το πολιτικό δικαίωμα κάθε Έλληνα να ιδρύει ή να συμμετέχει σε πολιτικό κόμμα. Σωστά παρατηρεί εδώ ο Κώστας Χρυσόγονος⁷⁷ ότι «Αντικείμενο του δικαιώματος είναι η ενεργός συμμετοχή του πολίτη στο σχηματισμό της πολιτικής βούλησης». Λογική όμως προϋπόθεση αυτής της ενεργούς συμμετοχής είναι βέβαια η εσωκομματική δημοκρατία.
 - β. Ακόμη σαφέστερη είναι η θεσμική κατοχύρωση της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας στο β' εδ. της πρώτης παραγράφου του άρθρου 29 Συντ., όπου ορίζεται ότι «Η οργάνωση και η δράση των πολιτικών κομμάτων οφείλει να εξυ-

77 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 273.

πηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος». Η διατύπωση αυτή δείχνει σαφέστατα ότι το ελληνικό Σύνταγμα κάθε άλλο παρά αδιαφορία δείχνει για τον τρόπο οργάνωσης του πολιτικού κόμματος. Αντίθετα, είναι προφανές ότι αφήνει μεν στο πολιτικό κόμμα οργανωτική αυτονομία, αξιώνει όμως από αυτό να έχει οργάνωση κατάλληλη για την εξυπηρέτηση της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αυτή η καταλληλότητα δεν μπορεί να στοιχειοθετείται παρά μόνο από τη δημοκρατική εσωτερική οργάνωση. Στη λογική αυτή κινείται η Πηνελόπη Φουντεδάκη, υποστηρίζοντας για τη συνταγματική ρήτρα της εξυπηρέτησης της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος ότι «Το Σύνταγμα θέσπισε έμμεσα» – εγώ θα πρόσθετα: πλην όμως σαφέστατα – «συνταγματική επιταγή για τη δημοκρατική οργάνωση των κομμάτων, ως τον μόνο τρόπο οργάνωσης με τον οποίο πράγματι εξυπηρετείται η ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος».⁷⁸

4. Οι σκέψεις που προηγήθηκαν και που έχουν ακαδημαϊκό κυρίως τρόπο προσέγγισης, βρίσκουν την πιο ισχυρή επιβεβαίωση από τον εκφέροντα τον εγκυρότερο ελληνικό πολιτικό λόγο, τον Αναστάση Ι. Πεπονή. «Στις δημοκρατίες» σημειώνει ο επιφανής πολιτικός και διανοητής, «ο λαός, η πλειοψηφία του λαού μπορεί να είναι αληθινά πη-

78 Βλ. Π. Φουντεδάκη, *ό.π.* (υποσ. 31), σ. 242.

γή της εξουσίας διαμέσου του κόμματος». Και η σκέψη του συνεχίζεται συνεχώς ολοκληρούμενη: «Το πρόβλημα λοιπόν είναι πως η θέληση των πολλών, της λαϊκής βάσεως δηλαδή και των στελεχών της ειδικότερα, θα επενεργεί κατά το δυνατόν ευρύτερα και με τον κατά το δυνατόν δεσμευτικότερο τρόπο».⁷⁹ Αυτός, κατά τον Αναστάσι Ι. Πεπονή, πρέπει να είναι και ο στόχος της οργάνωσης του κόμματος.

Οποιοδήποτε περαιτέρω σχόλιο θα ζημίωνε την πεμπουσία του δωρικού πολιτικού λόγου που μόλις καταγράψαμε.

5. Συμπέρασμα: Τόσο από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και από το άρθρο 29 § 1 εδ. α' και β' προκύπτουν τα εξής:
 - α. Στο μέτρο που η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, όπως παραπάνω υποστηρίχθηκε,⁸⁰ απορρέει από το γενικότερο νόημα της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 § 2 Συντ.),⁸¹ πρέπει ως αναγκαία ερμηνευτική συνέπεια να δεχτούμε τόσο ότι αποτελεί ισχύουσα συνταγματική αρχή όσο και ότι εμπίπτει και στον σκληρό, δηλαδή μη αναθεωρήσιμο, πυρήνα των Συνταγμάτων, όπως αυτός περιγράφεται στο άρθρο 110 § 1 του ελ-

79 Βλ. Α.Ι. Πεπονής, *ό.π.* (υποσ. 39), σ. 59, 60.

80 Βλ. παραρ., Ενότητα Τρίτη, ΙΙΙ.

81 Όπως είπε και, ο Κ. Hesse, *Grundzüge, ό.π.* (υποσ. 1), σ. 78, η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας εξασφαλίζει τη δημοκρατία στην πηγή της.

ληνικού Συντάγματος. Η θέση αυτή, όταν το Σύνταγμα περιλαμβάνει ειδική περί εσωκομματικής δημοκρατίας διάταξη, είναι προφανής.

- β. Η ίδια θέση γίνεται πιο σύνθετη, χρειάζεται δηλαδή ερμηνευτική στήριξη, όταν η συνταγματική αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας δεν βρίσκει *expressis verbis* έκφραση στο κείμενο του Συντάγματος, αλλά συνάγεται από τη θεμελιώδη πολιτευματική αρχή της δημοκρατίας. Σε αυτήν την περίπτωση, καταλήγει κανείς στο προφανές, ότι η εσωκομματική δημοκρατία είναι προϋπόθεση πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας. Τότε όμως δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι ανήκει στον μη αναθεωρήσιμο σκληρό πυρήνα του Συντάγματος. Πρακτικά, για την περίπτωση του ελληνικού Συντάγματος, αυτό σημαίνει ότι σε καμία αναθεώρηση δεν μπορεί να θεσπιστεί τόσο αυτονομία του πολιτικού κόμματος, ώστε από αυτήν να προκύπτει απελευθέρωση του πολιτικού κόμματος από την υποχρέωση της δημοκρατικής εσωτερικής του οργάνωσης.
- γ. Ακριβώς όπως καμία πλειοψηφία στην πολιτεία, ούτε καν η συντακτική εξουσία, μπορεί να καταργήσει την αρχή της πλειοψηφίας, έτσι και δεν εναπόκειται στην κρίση είτε της ηγεσίας είτε των παραγόντων, αλλά ούτε καν της νόμιμης καταστατικής πλειοψηφίας ενός κόμματος, αν η εσωκομματική οργάνωση θα είναι ή όχι δημοκρατική.
- δ. Μια τέτοια κατάργηση της αρχής της πλειοψηφίας θα αγνοούσε τη θεμελιώδη αρχή του ίδιου

του δημοκρατικού ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού, όπως πλέον κατοχυρώνεται στις Συνθήκες για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Για τον ευρωπαϊκό πολιτικό πολιτισμό, αλλά και για τον ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό, πάνω στον οποίο κρίνεται ολόκληρο το θετικό δίκαιο, θεωρείται απαραίτητο να παραπεμφθεί το έργο του Γιάννη Μεταξά για τον πολιτιστικό έλεγχο του ίδιου του Συντάγματος.⁸² Με αναφορά σε αυτήν την προϋπόθεση (*légitimité existentielle*), κάθε συνταγματικό κείμενο πρέπει να διαθέτει τέσσερις κοινωνικές νομιμοποιήσεις (*interne, externe, initiale, survenante*). Το έργο αυτό, που δημοσιεύθηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας στη Γαλλία, είχε, ως προκύπτει, και έναν άλλο στόχο, εκτός από τον θεωρητικό: να χορηγήσει ένα πλαίσιο διεθνούς αμφισβήτησης τόσο της τυπικής (*legalitas*) όσο και της ουσιαστικής (*legitimitas*) νομιμότητας των συνταγματικών κειμένων αυταρχικής και εξωδημοκρατικής προέλευσης.

- ε. Η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, ειδικά ως προς τα δικαιώματα των μελών του κόμματος, απορρέει και από την τριτενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων.⁸³ Η πηγή της διακινδύνευσης των ελευθεριών του πολίτη στην αστι-

82 Βλ. σχετικά Α.-Ι. D. Metaxas, *Constitution et Légitimité existentielle*, 1970.

83 Βλ. Δ.Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Γ': Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι (Γενικό Μέρος), Αθήνα 1987, σ. 181 κε., με περαιτέρω βιβλιογραφικές και νομολογιακές αναφορές.

κή (φιλελεύθερη) δημοκρατία δεν βρίσκεται μόνο στους μηχανισμούς της κρατικής οργάνωσης αλλά και σε κοινωνικούς μηχανισμούς. Οι τελευταίες μάλιστα εμπεριέχουν ακόμα μεγαλύτερους κινδύνους από την αρχέγονη πηγή τους, το κράτος. Για την ταυτότητα του λόγου πρέπει να δεχτούμε ότι ατομικά δικαιώματα μπορεί να επικαλεστεί το μέλος και όταν αυτά παραβιάζονται από όργανο του πολιτικού κόμματος. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ειπωθεί με σαφήνεια ότι οι κομματικοί μηχανισμοί και η ηγεσία του κόμματος είναι οι «εκ γενετής» παραβιαστές των δημοκρατικών δικαιωμάτων των μελών. Το κομματικό μέλος δηλαδή τελεί υπό μία διττή θεμελιούμενη προστασία έναντι του αυθαιρετούντος εναντίον του κομματικού οργάνου: τόσο της αντικειμενικής-θεσμικής θεμελίωσης, που προκύπτει από τη λογική της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και της υποκειμενικοδικαιικής προστασίας, που προκύπτει από την τριτενέργεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

IV. Ένας συνταγματικός κανόνας δικαίου χωρίς κυρώσεις;

1. Μήπως όμως η δικαιοκή και συνακόλουθα συνταγματική ποιότητα της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, η θεμελίωση της οποίας μόλις επιχειρήθηκε, μπορεί πειστικά να αμφισβητηθεί, με τον – αληθή – ισχυρισμό ότι δεν προβλέπονται κυρώσεις, δηλαδή δεν θεσπίζεται διαδι-

κασία εξαναγκασμού για την περίπτωση μη τήρησής της;⁸⁴

2. Δεν θα πρέπει να αποσιωπηθεί στο σημείο αυτό το γεγονός πως στην Ελλάδα, και όχι μόνο, κρατούσα είναι η άποψη ότι χωρίς δυνατότητα εξαναγκασμού της εφαρμογής του, δηλαδή χωρίς πρόβλεψη κύρωσης, δεν υπάρχει κανόνας δικαίου.⁸⁵ Άλλωστε ήδη ο Rudolf von Jhering το 1893 σημειώνει: «Ένας κανόνας δικαίου χωρίς δυνατότητα εξαναγκασμού, αποτελεί μια εσωτερική αντίφαση, μια φωτιά που δεν καίει, ένα φως που δεν φωτίζει».⁸⁶ Και ο Max Weber αξιώνει, για τη συνδρομή της έννοιας του δικαίου, την εγγύηση της εφαρμογής του, δηλαδή τον φυσικό ή και τον ψυχικό καταναγκασμό.⁸⁷ Ο Hans Kelsen αρνείται

84 Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 278 κε., σ. 340 κε. Βλ. για το θέμα και Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 322 κε.

85 Για το εξαναγκαστικό του κανόνα ως εννοιολογικό στοιχείο του Δικαίου βλ. H. Henkel, *Einführung in die RechtsPhilosophie. Grundlagen des Rechts*, München-Berlin 1964, σ. 93. Έγκυροι αντιπρόσωποι της ελληνικής επιστήμης αξιώνουν την πρόβλεψη κύρωσης για να δεχτούν τη δικαιοκή ιδιότητα ενός κανόνα βλ. αφενός Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1980, σ. 23-24, με εκτενή βιβλιογραφία στην υποσ. 15 της σελίδας 25, και Μ. Σταθόπουλος, *Μελέτες I*, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ. 1-18. Ο R. Zippelius, *Einführung*, *ό.π.* (υποσ. 34), σ. 16, δεν θεωρεί τον εξαναγκασμό εννοιολογικό στοιχείο του δικαίου αλλά προϋπόθεση της αξιοπιστίας του (Verlässliches Recht = δίκαιο πάνω στο οποίο μπορεί κανείς να βασιστεί).

86 Βλ. R. v. Jhering, *Der Zweck im Recht*, τ. I (3η έκδ., 1893 - επανέκδοση 1970), σ. 322.

87 Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5η έκδ.,

μια έννοια δικαίου που δεν συνοδεύεται από την πρόβλεψη εξαναγκασμού.⁸⁸

3. Οι σοβαρές επιφυλάξεις του συγγραφέα κατά της άρχουσας στο θέμα αυτό γνώμης στηρίζονται σε δύο επιχειρήματα. Ένα πρώτο επιχείρημα προκύπτει από το ότι η άποψη αυτή οδηγεί – στο επίπεδο του Συντάγματος – ad absurdum (βλ. 4). Το δεύτερο επιχείρημα προκύπτει από το γεγονός ότι η άποψη αυτή οδηγεί στην απογύμνωση της έννοιας του δικαίου (βλ. 5).
4. Όσοι αποδέχονται την άποψη ότι ο εξαναγκασμός και γενικά η πρόβλεψη κύρωσης είναι εννοιολογική προϋπόθεση της έννοιας του δικαίου, είναι λογικά υποχρεωμένοι να αρνηθούν σε μια σειρά κρίσιμων συνταγματικών αρχών τον δικαιοκό τους χαρακτήρα, τελικά δηλαδή την ισχύ τους! Έτσι:
 - α. Κατά την κρατούσα άποψη, το άρθρο 23 § 1 Συντ., σύμφωνα με το οποίο: «Το Κράτος λαμβάνει τα προσήκοντα μέτρα για τη διασφάλιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας...», δεν θα έπρεπε να συνιστά κανόνα δικαίου, διότι δεν προβλέπονται νομικές κυρώσεις, αν το Κράτος δεν εκπληρώνει ή δεν εκπληρώνει πλήρως αυτήν του την υποχρέωση.
 - β. Κατά την κρατούσα άποψη, το άρθρο 51 § 2

1921/1976, σ. 17.

88 Βλ. H. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 2η έκδ., 1960/1976, σ. 55.

Συντ., σύμφωνα με το οποίο: «Οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος», δεν θα έπρεπε να συνιστά κανόνα δικαίου, διότι δεν μπορεί σε περίπτωση παράβασής του να νοηθεί νομικός καταναγκασμός.

- γ. Κατά την κρατούσα γνώμη, το άρθρο 60 § 1, σύμφωνα με το οποίο: «Ο βουλευτής έχει απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και της ψήφου κατά συνείδηση», δεν θα έπρεπε να συνιστά κανόνα δικαίου, διότι το «κατά συνείδηση» δεν μπορεί να καταστεί αντικείμενο καταναγκασμού.
 - δ. Κατά την κρατούσα γνώμη, το άρθρο 87 § 1 Συντ., σύμφωνα με το οποίο: «Ο δικαστής οφείλει να λειτουργεί στη βάση προσωπικής ανεξαρτησίας», δεν θα έπρεπε να συνιστά κανόνα δικαίου, διότι δεν μπορεί κανείς να σκεφθεί εξαναγκασμό του δικαστή, να μην λειτουργεί με βάση προσωπικές εξαρτήσεις.
 - ε. Θα ήταν όμως ελάχιστα πειστικό να αμφισβητηθεί η δικαιοκή ποιότητα των συνταγματικών κανόνων, που μόλις αναφέρθηκαν, με το επιχείρημα ότι δεν είναι εξοπλισμένοι με κυρώσεις.
5. Πέραν του εύλογου προβληματισμού που θα δημιουργούσε η άρνηση να δεχτεί τον δικαιοκή χαρακτήρα των συνταγματικών διατάξεων που παρέθεσα, η άρχουσα άποψη, ότι δεν υπάρχει δίκαιο χωρίς κυρώσεις, είναι εκτεθειμένη και σε μια ακόμη γενικότερη κριτική τής περί το δίκαιο φιλοσοφίας που εκφράζει. Έτσι:

- a. Αν η κύρωση (εξαναγκασμός) αποτελούσε εννοιολογικό στοιχείο του θετικού δικαίου, τότε το δίκαιο θα είχε απογυμνωθεί, από την κατεξοχήν κοινωνική και αξιακή του διάσταση και λειτουργία και τη συνακόλουθη ρυθμιστική του αυτάρκεια.
 - β. Μέσα στη φύση και τη λογική του δεοντολογικού περιεχομένου του δικαίου εμπεριέχεται και η αξίωση της πολιτείας, οι πολίτες να υπακούουν στο δέον που εκφράζουν οι δικαιοί κανόνες που παράγει. Τότε όμως πώς μπορεί να τεκμαίρεται ότι η πολιτεία εκκινεί από το τεκμήριο της μη τήρησης του δικαίου, που είτε παράγει είτε αποδέχεται; Διότι τι άλλο θα μπορούσε να σημαίνει η άποψη ότι η κύρωση συνιστά εννοιολογικό στοιχείο του δικαιοκού κανόνα. Κανείς βέβαια δεν αρνείται πως η πρόβλεψη του καταναγκασμού είναι ασφαλώς ένας θεμιτός αλλά μόνο ενδεχόμενος εξοπλισμός, όχι όμως και εννοιολογικό στοιχείο του κανόνα δικαίου. Και οι κανόνες χωρίς κύρωση, είναι κανόνες δικαίου που κατά τεκμήριο υιοθετεί η κοινωνία και, πάντως, παρότι δεν είναι εξαναγκασσιμος, δεσμεύουν.
6. Η άποψη αυτή, μεταφερόμενη στο πρόβλημα της κανονιστικής ποιότητας της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, σημαίνει τα εξής: Αν δεχτούμε πως η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας προκύπτει τόσο από τη συνταγματική αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και από το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος, δεν σημαίνει ότι η αρχή αυ-

τή χάνει τον δικαιοτικό της χαρακτήρα απλά επειδή δεν είναι εξοπλισμένη με κυρώσεις. Τότε όμως γίνεται προφανές ότι η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας έχει δικαιοική και μάλιστα συνταγματική κανονιστική ποιότητα.

7. Θα ήταν επιστημονικά παρακινδευμένος και πολιτικά προβληματικός ο ισχυρισμός, ότι τάχα η άποψη περί *συνταγματικής* ποιότητας της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, η οποία – όπως νομίζουμε – μόλις θεμελιώθηκε, ακόμη κι αν δεχτεί κανείς τον δικαιοικό της χαρακτήρα, έχει θεωρητική και μόνο σημασία, και γι' αυτό δεν μπορεί να απασχολεί ούτε την επιστήμη ούτε την πολιτική. Συμβαίνει όμως ακριβώς το αντίθετο. Κατεξοχήν είναι η πρακτική της πολιτικής, την οποία πρέπει να απασχολήσει η ερμηνευτικά κατοχυρωμένη άποψη ότι το Σύνταγμα περιέχει ισχύοντα, δηλαδή δικαιοικό κανόνα, περί εσωκομματικής δημοκρατίας. Το γεγονός ότι ο κανόνας αυτός παραβιάζεται, δεν σημαίνει ότι στο επίπεδο της έννομης τάξης αναιρείται. Άλλωστε η παραβίαση ενός συνταγματικού κανόνα δεν συνιστά – εξ όσων γνωρίζει ο συγγραφέας – διαδικασία κατάργησής του. Από τις σκέψεις που προηγήθηκαν συνάγονται τα εξής:
 - α. Τα κόμματα που δεν τηρούν ή τηρούν προσχηματικά την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας παραβιάζουν ισχύον συνταγματικό δί-

καιο.⁸⁹ Η διαπίστωση δεν έχει μόνο θεωρητική αξία. Αντίθετα, πρόκειται για μια βαρύτατη δικαιική μομφή, που δεν παραμένει στη θεωρία, αλλά υπεισέρχεται στη συνειδησιακή λειτουργία της κοινωνίας.

- β. Επίσης: Η μομφή της αντισυνταγματικής οργάνωσης του εσωκομματικού χώρου συμβάλλει αποφασιστικά στην πολιτική απαξίωση του συγκεκριμένου κομματικού φορέα, γεγονός με προφανείς πολιτικές επιπτώσεις. Δεν είναι άνευ σημασίας η θεμελίωση της άποψης ότι ένα κόμμα δεν έχει την κατά το άρθρο 29 § 1 του Συντάγματος κατάλληλη οργάνωση, άρα και την ικανότητα, να λειτουργεί ως θεσμός πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας. Η εδραίωση όμως μιας τέτοιας μομφής για ένα κόμμα, που παραβιάζει τη συνταγματική αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, τι άλλο είναι από μία, έστω μόνο πολιτική, αλλά πάντως αμείλικτη κύρωση;
- γ. Μια τέτοια βαρύτατη πολιτική, αλλά και θεσμική, μομφή λειτουργεί ως σήμερα στο χώρο μας σπανίως, για να μην πούμε: ποτέ. Κι αυτό γιατί η ιδιαίτερης πολιτικής και θεσμικής και – γιατί όχι – και ηθικής βαρύτητας ιστορικοπολιτική αυτή κύρωση, προϋποθέτει δύο τινά: πρώτον, μια κοινωνία, ιδίως έναν δήμο του πολιτικού κόμματος που να ενοχλείται όταν εμπαί-

89 Τελικά, έτσι και ο Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 278, δεχόμενος όμως ως αποδέκτη της νομικής επιταγής μόνο τον νομοθέτη, κι όχι, όπως υποστηρίζεται εδώ, και –μάλιστα κατεξοχήν– το κομματικό όργανο που ψηφίζει το Καταστατικό.

ζεται και, δεύτερον, έναν κομματικό πολιτισμό, στο πλαίσιο του οποίου η μομφή της κοινωνίας και του κομματικού δήμου είναι κρίσιμο γεγονός. Το ότι αυτή τη στιγμή αυτές οι προϋποθέσεις δεν συντρέχουν, δεν σημαίνει ότι αποκλείεται να συντρέξουν. Είναι θέμα και της επιστήμης να συμβάλει προς αυτήν την κατεύθυνση.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Εσωκομματική δημοκρατία
και ιδιωτικοποιημένη πολιτική

Ι. Εισαγωγική παρατήρηση

1. Μετά από ορισμένες διευκρινίσεις για τις έννοιες «πολιτικό κόμμα», «δημοκρατία» και «πολιτική» (Ενότητα Πρώτη), την παρουσίαση της αρχής της «εσωκομματικής δημοκρατίας» (Ενότητα Δεύτερη) και την ανάπτυξη της κανονιστικής αξίας αυτής της αρχής σε ισχύοντα κανόνα του Συντάγματος (Ενότητα Τρίτη), ερχόμαστε, στην Τέταρτη και τελευταία αυτή Ενότητα, ή στο κυρίως και τελικό ζητούμενο. Πρόκειται για την παρουσίαση μερικών από τις στιγμές της σοβαρής δοκιμασίας που υφίσταται η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας σ' ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής.⁹⁰

90 Φυσικά και η κρίση δεν συνίσταται μόνο στην ιδιωτικοποίηση της πολιτικής. Βλ. κυρίως Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 42 κε. Βλ. επίσης Μ. Morlok, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 63 κε. και Chr. Landfried, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 67 κε. Σωστά γίνεται επίκληση και άλλων παρακμιακών φαινομένων, όπως είναι η κρίση της αντιπροσωπευτικότητας αλλά και η μειωμένη σαφήνεια της

2. Εδώ επιχειρείται μια πραγματολογική προσέγγιση ιστορικοπολιτικών φαινομένων, κατά την οποία ο συγγραφέας δανείζεται αλλότρια γνώση στη βάση της οποίας αποτολμά και δικές του σκέψεις. Αυτό το τελευταίο ισχύει κυρίως, όταν η πραγματολογική προσέγγιση πλησιάζει εστίες κρίσης στο θεσμικό πεδίο, ιδίως όταν ανακύπτει το θέμα της κρίσης αξιοπιστίας κατά τη λειτουργία των θεσμών.⁹¹
3. Το ερώτημα που κυριαρχεί σ' αυτήν την Ενότητα είναι συγκεκριμένο: Πώς λειτουργεί η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας στην παρούσα πολιτική πραγματικότητα; Η απάντηση στο τελικό ερώτημα που θέτει ο συγγραφέας δεν μπορεί να δοθεί, αν δεν προηγηθεί η παρουσίαση εκείνων των κρίσιμων στιγμών της «παρούσας πολιτικής πραγματικότητας» που αγγίζουν τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων και συνακόλουθα την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας.

ιδεολογικής ταυτότητας των πολιτικών χώρων. Βλ. σχετικά Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 311 κε. Παρ' ότι τα αίτια της κρίσης λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία, εδώ περιοριζόμαστε στην αναζήτηση εκείνων της *ιδιωτικοποίησης της πολιτικής*, όρο που από το 1976 ο συγγραφέας θεώρησε αναγκαίο για να κωδικοποιηθεί «συνθηματικά» ένα φαινόμενο που απειλεί την ουσία της πολιτικής καθ' εαυτήν.

91 Ο συγγραφέας έχει υποστηρίξει ότι η αξιοπίστη λειτουργία των -συνταγματικών πάντως- θεσμών αποτελεί δικαιικά δεσμευτική αρχή που εκπέμπει το ίδιο το Σύνταγμα. Τη θεωρία αυτή ανέπτυξε ο συγγραφέας στο έργο του, *Von der Würde des Staates zur Glaubwürdigkeit der Politik*, Berlin 1987, περίληψη του έργου βλ. στο περιοδικό *Αντί*, τχ. 346 (1987), σ. 22 κε.

4. Το κύριο χαρακτηριστικό που, από καιρό τώρα, αποδίδει ο συγγραφέας στο σημερινό πολιτικό περιβάλλον είναι αυτό που χαρακτήρισε ιδιωτικοποίηση της πολιτικής.⁹² Σ' αυτήν τη βάση η προσέγγιση που επιχειρείται διαρθρώνεται ως εξής:
 - α. Πρώτο ζητούμενο είναι η ανάδειξη της αφετηρίας του φαινομένου που χαρακτηρίζουμε ως «ιδιωτικοποίηση της πολιτικής» (παρακ. II).
 - β. Σ' ένα επόμενο βήμα επιχειρείται μια πρώτη προσπάθεια τυπολογίας του φαινομένου (παρακ. III).
 - γ. Η τοποθέτηση στα δύο προηγούμενα θέματα επιτρέπει, στη συνέχεια, κάποιες σκέψεις γύρω από το αν μπορεί η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας ν' αντέξει μέσα σ' ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής.

II. Η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής: Αφετηρίες

1. Με τον ίσως προκλητικό αλλά, όπως πιστεύει ο συγγραφέας, ακριβή όρο της «ιδιωτικοποίησης της πολιτικής» σηματοδοτείται το φαινόμενο της επαγγελματοποίησης του πολιτικού λειτουργήματος, που συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια των ισχυρών της ιδιωτικής οικονομίας να μετέχουν έμμεσα αλλά καθοριστικά στη διαμόρφω-

92 Ο συγγραφέας έχει την εντύπωση πως από το 1976 πήρε πρώτος την ευθύνη να μιλήσει για «ιδιωτικοποίηση της πολιτικής». Βλ. εφ. *Το Βήμα*, Αύγουστος 1976.

ση των δημοσίων πολιτικών και κρίσιμων γι' αυτούς πολιτειακών αποφάσεων.⁹³

2. Η προσέγγιση του προβλήματος οφείλει να εκκινήσει από την έννοια και τη θεωρία του πολιτικού χρήματος, όπως πειστικά την προτείνει και την θεμελιώνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς.⁹⁴
 - α. Ποιες είναι, κατά τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, οι αφετηρίες που δημιουργήσαν το «πολιτικό χρήμα» κι επομένως σε τι συνίσταται το «πολιτικό χρήμα»; Η σύγχρονη μάχη για την εξουσία, στην οποία πρωταρχικό ρόλο παίζουν βέβαια τα πολιτικά κόμματα, κυρίως τα λεγόμενα «κόμματα εξουσίας», δεν είναι πια ούτε καν νοητή χωρίς την ύπαρξη μεγάλων χρηματικών ποσών στα χέρια των συλλογικών ή και ατομικών (κόμμα, βουλευτής) πολιτικών φορέων.⁹⁵ Προσθέτουμε στο σημείο αυτό την παρατήρηση ότι η επίσημη

93 Η άποψη που διατυπώνεται στο κείμενο μοιάζει να είναι αντίθετη, αλλά δεν είναι, με την άποψη του Μ. Σπουρδαλάκη ότι στοιχείο κρίσης του κομματικού θεσμού είναι η «ασφυκτική προσκόλλησή τους στο κράτος και η ταυτόχρονη απομάκρυνσή του από την κοινωνία», βλ. *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 46. Η επαγγελματοποίηση της πολιτικής ίσως να μην είναι καν νοητή χωρίς την κυριαρχία των (κυβερνητικών) κομμάτων πάνω στους κρατικούς θεσμούς.

94 Βλ. κυρίως Κ. Τσουκαλάς, *Ταξίδι στο Λόγο και στην Ιστορία. Κείμενα 1969-1996* (Εισαγωγή - Πρόλογος Π. Καφετζή), τ. Α', Αθήνα (χ.χ.), σ. 127-135 και Κ. Τσουκαλάς - Π. Καφετζής, «Περί πολιτικής διαφθοράς», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 34 (2006), σ. 5-45, ιδίως σ. 33 κε.

95 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.* (υποσ. 94), σ. 127 κε.

και νομοθετημένη κρατική επιδότηση των πολιτικών κομμάτων, μαζί με τις όποιες συνδρομές των κομματικών μελών, ελάχιστες από τις (επίσημα ή κεκαλυμμένα) συντελούμενες δαπάνες καλύπτουν.

- β. Η αναγκαιότητα της – κατ' ανάγκην εξωθεσμικής και βέβαια μη δηλούμενης – χρηματοδότησης προκύπτει από το αντικειμενικό γεγονός ότι ο αγώνας για την εξουσία στη σύγχρονη κοινωνία καταφεύγει, για να προσεγγίσει όσο γίνεται πιο μεγάλο τμήμα του εκλογικού σώματος, σε μια τεχνοκρατικά⁹⁶ σύγχρονη, πολυέξοδη και πολυπρόσωπη οργάνωση, που σημαίνει σε ένα εξαιρετικά υψηλού κόστους επικοινωνιακό όργανο.
- γ. Προφανής σκοπός αυτού του επικοινωνιακού οργάνου είναι η καθυπόταξη της συνείδησης του πολίτη-εκλογέα, κατά τη διαμόρφωση της πολιτικής του βούλησης, στις εκτυφλωτικές και, ως προς την αλήθεια περί τα *res publica*, αποπροσανατολιστικές επενέργειες και παρενέργειές του. Με την πρόφαση της ορατότητας και της διαφάνειας του δημοσίου χώρου, παράγεται μια ηθελημένα παραποιοιμένη εικόνα των δημοσίων πραγμάτων, κατάλληλη για να επηρεάσει προς μια ορισμένη κατεύθυνση τις συνειδησιακές διαδικασίες του πολίτη-εκλογέα.

⁹⁶ Για το ρόλο των σχέσεων εξουσίας και τεχνολογίας βλ., αντί παντός άλλου, το πρόσφατο έργο του Λ. Lebeau, *L'engrénage en la technique. Essai sur une menace planétaire*, 2005.

3. «Κάθε πολιτικός οργανισμός και κάθε κόμμα» – σημειώνει σε άλλο σημείο τής επιστημονικά, πολιτικά και πολιτειακά βαρυσήμαντης κατάθεσής του ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς – «έχουν ως κύριο στόχο τους την κατάκτηση και τη διατήρηση της πολιτικής εξουσίας. Η ενεργός και νόμιμη άσκηση της εξουσίας δίνει στους νομείς της την αποκλειστική πρόσβαση στις ανεπίσημες πηγές της συνεχούς ροής του πολιτικού χρήματος. Ο έλεγχος του χρήματος αυτού επιτρέπει την αυτοχρηματοδότηση των κατεξοχήν μέσων, με τα οποία συσσωρεύεται, εμποδώνεται και αναπαράγεται η πολιτική εξουσία... Οι φορείς της πολιτικής εξουσίας... χρειάζονται τεράστια ποσά για να προωθήσουν τις πολιτικές τους πιθανότητες. Έτσι η οικειοποίηση του πολιτικού χρήματος εμφανίζεται από την πλευρά τους απόλυτα “λογική”». ⁹⁷
4. Οι θεμελιώδεις αυτές παρατηρήσεις του Κωνσταντίνου Τσουκαλά δίνουν στον συγγραφέα εναύσματα για να επιχειρήσει και κάποιες περαιτέρω σκέψεις:
 - α. Το πολιτικό χρήμα συνδέει την ιδιωτική οικονομία με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, όχι όμως μόνο μέσω των εκάστοτε εν ενεργεία φορέων της αλλά και – για λόγους μελλοντικής διασφάλισης της σχέσης – με όσους εικάζεται ή πιθανολογείται ότι θα καταστούν (ή: θα καταστούν ξανά) φορείς εξουσίας.

97 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.* (υποσ. 94), σ. 129.

- β. Στο πολιτικό χρήμα δεν νομίζουμε ότι εντάσσεται το νόμιμο χρήμα που εισρέει στο πολιτικό κόμμα είτε με τη νομοθετημένη διαδικασία χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων είτε από τις όποιες συνδρομές των μελών τους.⁹⁸ Το πολιτικό χρήμα είναι εξ ορισμού ένοχο χρήμα, έστω και αν δεν εμφανίζεται πάντοτε ως παράνομο, και ως τέτοιο έχει ειδικές και βαρύνουσες επιπτώσεις στο πολιτικό σύστημα. Ακόμη και αν αντικειμενικά η νόμιμη κρατική ή ιδιωτική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων ή (και) οι αμοιβές των αξιωματούχων της πολιτείας «εκάλυπταν» τις «αντικειμενικές;» ανάγκες διαβίωσης των φορέων και άσκησης πολιτικής, αυτό δεν θα απέτρεπε τη λειτουργία του πολιτικού χρήματος. Το πάθος για πλουτισμό δεν ικανοποιείται με την εξασφάλιση των προϋποθέσεων διαβίωσης.
- γ. Διακινδυνεύοντας μια απόκλιση από τη θεωρία του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, νομίζουμε ότι το πολιτικό χρήμα δεν αποβάλλει τον ένοχο χαρακτήρα του, ότι ο αγώνας για την εξουσία δεν θα καθίστατο χωρίς αυτό «αδύνατος» και ότι ο «αναγκαίος» χαρακτήρας του πολιτικού χρήματος δημιούργησε στους εισπράττοντες φορείς της εξουσίας (παρούσας ή και μέλλουσας) την αίσθηση ότι η αποδοχή και η ιδιοποίηση της προσφο-

98 Ως προς τις ρυθμίσεις της ελληνικής έννομης τάξης για τα οικονομικά των πολιτικών κομμάτων βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 59-84.

ράς έχει καταστεί «λογική». ⁹⁹ Αντίθετα, όπως εύστοχα και πειστικά σημειώνει για το θέμα ο Ξενοφών Κοντιάδης, «Η χρηματοδότηση των κομμάτων και η εκλογή των βουλευτών και άλλων αιρετών προϋποθέτουν την εμπλοκή τους σε αθέμιτες ενέργειες σε ένα πλαίσιο αμοιβαίας συνενοχής». ¹⁰⁰

5. Γενικότερα, εδώ πρέπει να τονιστούν τα εξής:

- α. Μια πραγματικότητα δεν αποενοχοποιείται από τη δύναμη που παράγει επειδή έχει καταστεί, ή θεωρείται ότι έχει καταστεί, ανυπέρβλητη και αμετακίνητη. Αν αυτό δεν γίνει δεκτό, νομίζουμε ότι επαναεισάγουμε τη θεωρία του Georg Jellinek περί της κανονιστικής δύναμης του πραγματικού. ¹⁰¹

99 Ο Κ. Τσουκαλάς δεν εντάσσει στην περί πολιτικού χρήματος θεωρία του το «ηθικό», όπως λέει, στοιχείο και αφήνει έξω από την πραγματικά συναρπαστική του θεώρηση το στοιχείο της ενοχής. Βλ. όμως και Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.* (υποσ. 36), όπου σωστά επισημαίνει ότι ο δημόσιος χώρος της πολιτικής δράσης πρέπει να προφυλάσσεται καταστατικά, από την οποιαδήποτε παρέμβαση ή επιρροή των ιδιωτικών συμφερόντων.

100 Βλ. Ξ. Κοντιάδης, «Το σκάνδαλο Siemens», *εφ. Έθνος*, 1.7.2008.

101 Τη θεωρία περί της κανονιστικής δύναμης, δηλαδή της υπό όρους δικαιοπαραγωγικής ικανότητας μιας πραγματικής κατάστασης, αναπτύσσει ο G. Jellinek σε πολλά έργα του. Βλ. Π.χ. *Allgemeine Staatslehre*, 14η έκδ., Berlin 1933, σ. 331· *Gesetz und Verwaltung. Staatsrechtliche Untersuchungen auf rechtsgeschichtlicher und rechtsvergleichender Grundlage*, Freiburg 1887, σ. 328, 335, 341. Για την έννοια αυτή του Jellinek έγραψε και ο νεότερος αδελφός του, Walter Jellinek,

β. Το πολιτικό χρήμα παραμορφώνει, δηλαδή ιδιωτικοποιεί, την πολιτική. Εισάγεται η διαπραγμάτευση, δηλαδή η συναλλαγή, με τους φορείς της εξουσιαστικής, αλλά όχι μόνο,¹⁰² πολιτικής. Πώς και σε ποια πεδία λειτουργεί, άμεσα ή έμμεσα, η χρήση πολιτικού χρήματος; Ή, όπως εύστοχα σημειώνει ο Γιάννης Μεταξάς, μέσα σε μια παράλληλη λογική, πού και πώς συντελείται αυτό που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως «μετάθεση εξουσίας».¹⁰³ Σχετική είναι και η παρατήρηση του Μιχάλη Σπουρδαλάκη, ότι οι «πολιτικές αποφάσεις και επιλογές απορρέουν όλο και λιγότερο από τις παραδοσιακές πολιτικές και ιδεολογικές διαιρετικές τομές, δεν αποτελούν το αντικείμενο του πολιτικού ανταγωνισμού και αποφασίζονται από αδιαφανή δίκτυα, τα οποία διαμορφώνει η κρατική γραφειοκρατία σε συνεργασία με εκείνη του ιδιωτικού τομέα».¹⁰⁴

III. Μορφολογία της ιδιωτικοποιημένης πολιτικής

1. Στη βάση των σκέψεων που προηγήθηκαν επιχει-

«Über die normative Kraft des Faktischen», στο: *Juristenzeitung*, 1959, σ. 347.

102 Μπορεί κανείς να φανταστεί, τουλάχιστον θεωρητικά, την εισροή πολιτικού χρήματος και σε κόμματα που δεν είναι κόμματα εξουσίας, έναντι μιας χρήσιμης για τον χρηματοδότη σιωπής.

103 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Μεταθέσεις εξουσίας στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Ανάτυπο, Αθήνα 2008.

104 Μ. Σπουρδαλάκης, *ό.π.* (υποσ. 3), σ. 55.

ρείται παρακάτω η εντόπιση συγκεκριμένων πεδίων ανάπτυξης του φαινομένου της ιδιωτικοποιημένης πολιτικής. Θα γίνει αναφορά σε τρία: α) στο πεδίο των πελατειακών σχέσεων μεταξύ βουλευτή και εκλογέα (παρακ. 2), β) στο πεδίο της άδηλης χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων και των ατομικών πολιτικών φορέων (παρακ. 3), και γ) στο πεδίο της σχέσης των ΜΜΕ, ιδίως των ιδιωτικών, με τους πολιτικούς φορείς (παρακ. 4).

2. Την «πελατειακή σχέση», γενικά, ορίζει ο A. Weingrod ως το φαινόμενο της χρήσης δημοσίων θέσεων και αγαθών από την «πολιτική ηγεσία» – εδώ προφανώς νοούνται οι πολιτικά ισχυροί και όχι μόνο ο αρχηγός του κόμματος – για ίδιους σκοπούς και με τη μορφή της συναλλαγής, όπου έναντι της προνομιακής μεταχείρισης παρέχεται η ψήφος.¹⁰⁵ Ειδικότερα:
 - α. Στην Ελλάδα το πολιτικό προσωπικό, ιδιαιτέρως ο βουλευτής, αξιοποιεί κατά κανόνα την ανεπάρκεια της δημόσιας διοίκησης και τη διαφθορά της, διασφαλίζοντας υπέρ αυτού την ασυμβίβαστη με το συνταγματικό του λειτουργήμα ιδιότητα, ως μόνου και αναγκαίου διεκπεραιωτή διοικητικών κυρίως αναγκών των εκλογέων.¹⁰⁶

105 Βλ. A. Weingrod, «Patrons, Patronage and Political Parties», *Comparative Studies in Society and History*, 7:4 (Οκτώβριος 1968), σ. 377-400.

106 Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα 1976. Βλ. σχετικά επίσης Δ. Χαράλαμπης, *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό*

- β. Η ψήφος προτίμησης είναι ανταποδοτική για τις προσφερθείσες υπηρεσίες, αλλά και διασφαλιστική για τις προσδοκώμενες. Βέβαια ο πελάτης-εκλογέας δεν αξιώνει μόνον ό,τι νόμιμο του οφείλει η διοίκηση. Αξιώνει από τον βουλευτή, τόσο η διοίκηση να «τον προτιμά» όταν έχει διαζευκτική ευχέρεια επιλογής, όσο, πολλές φορές, παράνομες «υπηρεσίες».
- γ. Οι πολλές εξαιρέσεις, που ασφαλώς θα υπάρχουν, ούτε τον κανόνα αναιρούν ούτε όμως – και αυτό είναι πολύ κρίσιμο – κλονίζουν την πεποίθηση πολλών εκλογέων, ίσως των περισσότερων, ότι μόνο η πελατειακή σχέση θα τους δώσει τη λύση του συγκεκριμένου προβλήματος που, κατά το νόμο, θα του όφειλε η Διοίκηση.¹⁰⁷
- δ. Η «πελατειακή σχέση», όπου ο «πελάτης» είναι ο ψηφοφόρος, ενώ αυτός που «πωλεί» την υπηρεσία είναι ο βουλευτής και «τίμημα» είναι η ψή-

σύστημα, Αθήνα 1989. Οι ιστορικές ρίζες του πελατειακού συστήματος, όπως σωστά επισημαίνει ο Γ. Παπαδημητρίου (ό.π., υποσ. 1), σ. 16, που πρωτοδιαμόρφωσαν τις σχέσεις πολιτικού προσωπικού και εκλογικού σώματος, πρέπει να αναζητηθούν στην πρώτη μετά την ανεξαρτησία της χώρας περίοδο, από το 1821 ως το 1864.

107 Ο Κ. Χρυσόγονος φωτίζει ένα φαινόμενο παράλληλο προς το «πελατειακό σύστημα». Υπάρχουν κόμματα, σημειώνει χαρακτηριστικά, που αποσκοπούν στην *παιρωνία* δημοσίων αξιωμάτων, δηλαδή έχουν ως στόχο να αναδείξουν τους επικεφαλής τους στην ηγετική κρατική θέση (π.χ. ως πρόεδρο ή πρωθυπουργό), έτσι ώστε αυτός να τους ανταμείψει στη συνέχεια με τη διανομή σε αυτούς των υπολοίπων κρατικών θέσεων· βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 266.

φος, είναι η συνήθης, αλλά όχι πια και η μόνη μορφή της. Υπάρχουν πελατειακές σχέσεις με αντεστραμμένους τους όρους: την πολιτική πατρωνία προσφέρει ο ισχυρός οικονομικός φορέας, πελάτης του είναι ο βουλευτής που «ενισχύεται» από αυτόν οικονομικά, και έναντι της «ενίσχυσης» διαμορφώνεται η «κατάλληλη» στάση του βουλευτή, ή γενικότερα του πολιτικού σε θέματα που ενδιαφέρουν ιδιαιτέρως τον ισχυρό οικονομικό φορέα.

3. Μετά τα φαινόμενα των πελατειακών σχέσεων ερχόμαστε σε ένα δεύτερο μεγάλο πεδίο ιδιωτικοποίησης της πολιτικής. Πρόκειται για τη διεύθυνση ισχυρών συγκροτημάτων της ιδιωτικής οικονομίας, δηλαδή του πολιτικού χρήματος στις πολιτικές διαδικασίες. Επ' αυτού:
 - α. Τη χρήση πολιτικού χρήματος στις κοινωνικο-πολιτικές και θεσμικές διαδικασίες καταγράφει η επιστήμη ως πολιτική διαφθορά. Πρόκειται κατ' ουσίαν περί ανταλλαγής χρήματος ή άλλων υλικών αγαθών για μια προνομιακή μεταχείριση από την πλευρά ατόμων που κατέχουν – εμείς προσθέτουμε: συνήθως λόγω της κομματικής τους ιδιότητας – δημόσια θέση.¹⁰⁸ Κρίσιμο

108 Για «παρέμβαση των συμφερόντων» κάνει λόγο ο Α.Ι. Πεπονής, *ό.π.* (υποσ. 39). Βλ. Ειδικότερα για την έννοια της διαφθοράς J. Blondel, *Party Government* (Political Parties, Old Concepts and New Challenges), Oxford 2002· Δ. Χαράλαμπος, *ό.π.* (υποσ. 106). Βλ. C. Friedrich, «Corruption concept in historical perspective», στο: Arnold J. Heidenheimer - Michael

πεδίο, όπου συντελείται αυτή η διείσδυση, είναι τόσο η άδηνλη ιδιωτική χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων, δηλαδή η εισροή πολιτικού χρήματος, τόσο στον συλλογικό φορέα, όσο και στον ατομικό ως χρηματοδότηση του εκλογικού αγώνα των κατ' ιδίαν υποψηφίων.¹⁰⁹

Johnson - Victor T. LeVine (επιμ.), *Political Corruption: A Handbook*, New Brunswick 1989. Επίσης στο ίδιο έργο βλ. J. van Klaveren, «Corruption: The Special Case of the United States». Βλ. επίσης U. v. Alemann - R. Kleinfeld, «Begriff und Bedeutung der politischen Korruption u.s.w.», στο: A. Benz - W. Seibel (επιμ.), *Zwischen Kooperation und Korruption*, Baden-Baden 1992, σ. 259-292.

109 Βλ. επίσης στη σειρά που ίδρυσε και διευθύνει ο συγγραφέας αυτού του πονήματος "Schriften zum Parteiensrecht", Baden-Baden (Nomos-Verlag), τους τόμους: 21: Gr. Stricker, *Der Parteienfinanzierungstaats*, 1998, 20: Fr. Boyken, *Die neue Parteienfinanzierung*, 1998, 12: *Ομοσπονδιακή Καγκελαρία* (επιμ.), *Empfehlungen der Kommission unabhängiger Sachverständiger zur Parteienfinanzierung*, 1994. Το πρόβλημα άρχισε ήδη με την αμφισβήτηση της συνταγματικότητας της κρατικής «επιχορήγησης» των πολιτικών κομμάτων, που αποτέλεσε και το έναυσμα ενασχόλησης του νομοθέτη πολλών κρατών με τον κομματικό θεσμό και αυτό εύλογα. Μόνο η *σαφήνεια* γύρω από τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει ένας πολιτικός οργανισμός για να διεκδικήσει την ιδιότητα - χρηματοδοτήσιμου - πολιτικού κόμματος, επιτρέπει ρυθμίσεις που διασφαλίζουν και τη δημοκρατική αρχή και την αποφυγή πολιτικών αυθαιρεσιών στη διαδικασία της ελεύθερης διαμόρφωσης και έκφρασης της πολιτικής βούλησης ενός λαού. Μια πρώτη προσέγγιση του θέματος βλ. κυρίως Ch. Landfried, *Parteienfinanzen und politische Macht. Eine Vergleichende Studie zur Bundesrepublik, zur Italien und den USA*, Baden-Baden 1990. Βλ. επίσης D. Th. Tsatsos (επιμ.), *Parteienfinanzierung in Europa Europäischen Vergleich, Die Finanzierung der politischen*

- β. Το τελευταίο γίνεται προφανές κατά την προεκλογική περίοδο, όταν ο υποψήφιος δεν είναι οικονομικά ισχυρός για να αντιμετωπίσει τις ανάγκες της εκλογικής του προβολής, και γι' αυτό δεν μπορεί να αντιμετωπίσει επί ίσοις όροις τους οικονομικούς ισχυρότερους ανταγωνιστές του.
- γ. Το φαινόμενο κορυφώνεται στην εποχή μας, με την προσπάθεια ισχυρών συγκροτημάτων της ιδιωτικής οικονομίας, όχι μόνο να επηρεάζει, αλλά ουσιαστικά, καμιά φορά και ορατά, να συμμετέχει στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Εδώ μπορεί κανείς να κατατάξει την προθυμία της ιδιωτικής οικονομίας να ανταποκριθεί σε πρωτοβουλίες ιδιωτικοποίησης μεγάλων ουσιαστικά δημόσιων οργανισμών. Κάτι που δεν αποκλείει να οδηγήσει – σε περιόδους μάλιστα αμφισβήτησης του πολιτικού προσωπικού – κάποιους οικονομικούς παράγοντες να μετεξελιχθούν οι ίδιοι από πάτρωνες της πολιτικής σε «πολιτικούς», οπότε το νέο πελατειακό ακροατήριο να περιλαμβάνει όχι μόνο τους ψηφοφόρους αλλά και όσους από τους πολιτικούς θα θελή-

Parteien in den Staaten der Europäischen Gemeinschaft (Band 4 der Schriften zum Parteienrecht, hgg von D.Th. Tsatsos), Baden-Baden, 1992. Εκεί βλ. κυρίως: G. Papadimitriou, *Parteienfinanzierung in Griechenland*, σ. 127 κε. και D.Th. Tsatsos, *Parteienfinanzierung und Verfassung*, σ. 13 κε. Το πρόβλημα της χρηματοδότησης των πολιτικών αποτέλεσε επίσης το έναυσμα της ανάπτυξης κι ενός δικαίου των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων. Βλ. αντί πολλών, Tr. Papadopolou, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 235 κε.

σουν να συμπεριληφθούν σε αυτά τα νέα σχήματα οικονομικής εξουσίας με πολιτικοφανή μανδύα.

4. Τελειώνουμε τη μορφολογία της ιδιωτικοποίησης της πολιτικής με την αναφορά σε μια τρίτη, ειδική μορφή διείσδυσης της ιδιωτικής οικονομίας στην πολιτική ή, πιο σωστά: εξάρτηση της πολιτικής από την ιδιωτική οικονομία, που είναι η παρέμβαση των, κυρίως ιδιωτικών, ΜΜΕ στις πολιτικές διαδικασίες.¹¹⁰ Εδώ – αφήνοντας ως αυτονόητο έξω από την ανάλυση την έτσι κι αλλιώς συντελούμενη κραυγαλέα παράβαση της αρχής των ίσων ευκαιριών, που πάγια θεωρείται πλέον θεμέλιο του ευρωπαϊκού δικαίου των πολιτικών κομμάτων – περιοριζόμαστε σε δύο μόνο πραγματολογικές παρατηρήσεις:
 - α. Η πρώτη παρατήρηση: Τα ΜΜΕ, εκτός από την επιρροή τους στο εκλογικό αποτέλεσμα σε επίπεδο κομμάτων, ενισχύουν – από αυτά επιλεγμέν α– μέλη του πολιτικού προσωπικού στην προεκλογική και όχι μόνο περίοδο. Στην επαρχία πάντως έχει δημιουργηθεί μια ειδική πελατειακή σχέση μεταξύ των ιδιωτικών ΜΜΕ και των υποψηφίων, οι οποίοι, επ’ αμοιβή, δηλαδή ως πελάτες, εξασφαλίζουν την προβολή τους. «Η μιντιοκρατία» σημειώνει ο Χάρης Παμπούκης «είναι η χρήση της δύναμης της δημόσιας επικοινωνίας και της ενημέρωσης για την επίτευξη

110 Βλ. Γ. Παπαδημητρίου, *Η δημοκρατία σε δοκιμασία*, Αθήνα 2008, σ. 16 κε.

σκοπών άλλων, ιδιοτελών, και την χαλιναγωγή-ση της πολιτείας».¹¹¹

- β. Τέλος – εδώ πάλι η Πολιτική Επιστήμη στηρίζει τη συνταγματική σκέψη – πρόκειται για την παρατήρηση του Α.-Ι. Δ. Μεταξά για την «αποκρατικοποίηση» του ελέγχου της πολιτικής εξουσίας, που, στην ουσία της, πέρασε από τα αρμόδια ελεγκτικά όργανα της πολιτείας στα ιδιωτικά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.¹¹² Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σαφές φαινόμενο ιδιωτικοποίησης της πολιτικής.

IV. Οι συνέπειες της ιδιωτικοποιημένης πολιτικής στην εφαρμοσιμότητα της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας

1. Η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής σε όλες τις εκφάνσεις της (πελατειακό σύστημα, επαγγελματοποίηση του πολιτικού, διείσδυση πολιτικού χρήματος στις πολιτικές διαδικασίες, πολιτική επικυριαρχία των ιδιωτικών ΜΜΕ που ελέγχονται από τις πηγές του πολιτικού χρήματος κ.ο.κ.) είναι καθοριστική για τη (μη) λειτουργία της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας.

111 Βλ. Χ. Παμπούκης, *Η σύγχρονη και δίκαιη πολιτεία*, σ. 5 (Ανάτυπο). Ενώ ο συγγραφέας συμφωνεί με τη σκέψη του που εκτίθεται στο κείμενο, διστάζει να δεχτεί την αισιόδοξη άποψη του Χ. Παμπούκη ότι τα ΜΜΕ «βοήθησαν στη βελτίωση της ενημέρωσης και την απελευθέρωση του ατόμου στις σύγχρονες κοινωνίες μας».

112 Βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.* (υποσ. 60), σ. 40, στοιχ. γ'.

2. Με τις τελευταίες σκέψεις αυτού του βιβλίου που ακολουθούν επιχειρείται η ενδεικτική και εν πολλοίς συμπερασματική επισήμανση ελάχιστων στιγμών ως προς δύο θεματικά πεδία:
 - α. Συνέπειες της ιδιωτικοποίησης της πολιτικής στην όλη πολιτική διαδικασία (παρακ. 3).
 - β. Τις συνέπειες της ιδιωτικοποίησης της πολιτικής στην εσωκομματική «οργάνωση» του πολιτικού κόμματος.
3. Ποιες συνέπειες έχει η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής στην όλη πολιτική διαδικασία, αν ως πολιτική συνεχίζουμε ν' αντιλαμβανόμαστε αυτό που ο όρος σημαίνει ως λειτουργία της δημοκρατίας;
 - α. Η επικράτηση του πελατειακού συστήματος, κυρίως στο πεδίο της εκλογής της Βουλής και της λειτουργίας των μελών της, αποκτά όχι πάντοτε, αλλά σε σημαντικό βαθμό, έναν χαρακτήρα επαγγελματικής δοσοληψίας, μιας προσφοράς υπηρεσιών, με αμοιβή την ψήφο προτίμησης και σκοπό την κατοχύρωση της κοινωνικά και βιοποριστικά κρίσιμης διατήρησης τμήματος πολιτικής εξουσίας που εμπεριέχει το βουλευτικό αξίωμα.
 - β. Στο μέτρο και στην έκταση που το προηγούμενο συμβαίνει, δημιουργούνται σχέσεις εξάρτησης που αναιρούν τις βασικές συνιστώσες της πολιτικής ως λειτουργίας της δημοκρατίας. Ειδικότερα: πρώτον, αναιρείται ο δημόσιος χαρακτήρας της, δηλαδή η πολιτική ως λειτουργήμα, αφού υποχωρεί έναντι μιας σχέσης ιδιωτικού

και επαγγελματικού χαρακτήρα. Δεύτερον, νοθεύεται ο δημόσιος χαρακτήρας της ευθύνης από στοιχεία ιδιωτικής ευθύνης. Τρίτον, όπως τονίζει και ο Γιάννης Μεταξάς στη θεωρία του περί «μεταθέσεων εξουσίας»,¹¹³ στο ελληνικό πολιτικό σύστημα νοθεύεται ο προσανατολισμός προς το γενικό συμφέρον από το ατομικό συμφέρον του πολιτικού φορέα και έτσι συντελείται η αποϊδεολογικοποίηση των πολιτικών κομμάτων. Τι άλλο όμως είναι αυτό, από μια κρίσιμη ένδειξη ιδιωτικοποίησης της πολιτικής, δηλαδή τι άλλο από μια απογύμνωση της πολιτικής, όπου το πολιτικό χρήμα, η συναλλαγή και η υποταγή στα ΜΜΕ και η επακόλουθη αναίρεση του δημόσιου χαρακτήρα, της δημόσιας ευθύνης και του προσανατολισμού προς δημόσιο και γενικό συμφέρον αναιρεί και παραμορφώνει τη λειτουργία της. Η εξουσία, από πολιτικό όραμα, γίνεται αυτοσκοπός και εργαλείο διατήρησης ιδιωτικών, παραγοντικών ή και οικογενειακών-κληρονομικών δυνατοτήτων αξιοποίησής της.

- γ. Το πολιτικό χρήμα, που λειτουργεί άμεσα ή έμμεσα και στα *τρία πεδία ανάπτυξης* της ιδιωτικοποίησης της πολιτικής, δηλαδή τόσο στο πεδίο του *πελατειακού* συστήματος και της *διαφθοράς* όσο και στις σχέσεις των πολιτικών φορέων με τα ΜΜΕ, λειτουργεί ως νόμισμα στη συναλλαγή μεταξύ της ιδιωτικής οικονομικής πηγής και του φορέα – ή και πιθανολογούμενου ως μελλοντικού φορέα – εξουσίας.

113 Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *ό.π.* (υποσ. 103).

- δ. Έτσι μετασχηματίζει, σε σημαντικό βαθμό, την πολιτική σε πεδίο οικονομικής διαχείρισης και σε αμειβόμενο επάγγελμα. Η επαγγελματοποιημένη κι έτσι και ιδιωτικοποιημένη πολιτική συνεπάγεται υπαρξιακές εξαρτήσεις του φορέα, τόσο από τη διατήρηση του – ακόμη και βιοποριστικά αναγκαίου – αξιώματος (π.χ. επανεκλογή βουλευτή), όσο και από την πολιτική ηγεσία.
4. Εάν, όσα σημειώθηκαν, ερμήνευσαν σωστά την επίπτωση της ιδιωτικοποίησης της πολιτικής, ως προς την κλασική πολιτική, θα μπορούσε κανείς, για την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, να σημειώσει ενδεικτικά τα εξής:
- α. Επειδή ακριβώς το πολιτικό κόμμα αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο λειτουργίας του πολιτικού προσωπικού μιας χώρας, η αναίρεση, ή, πάντως, η σχετικοποίηση του βασικού χαρακτηριστικού της πολιτικής, δηλαδή του δημόσιου χαρακτήρα της, συντελείται εν πολλοίς στον εσωκομματικό χώρο. Λόγω των ιδιωτικών εξαρτήσεων που προκύπτουν από το πολιτικό χρήμα, το πελατειακό σύστημα, τον πολιτικό επαγγελματισμό, τον αρχηγισμό,¹¹⁴ τον παραγοντισμό, τη διείσδυση της ιδιωτικής οικονομίας στην εκλογική κυρίως διαδικασία και τον κυρίαρχο ρόλο των ΜΜΕ, η δυνατότητα ειλικρινούς εφαρμογής δημοκρατικών κανόνων λειτουργίας του κομματικού οργα-

114 Βλ. Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 286 κε· Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.* (υποσ. 38).

νισμού, άλλοτε περιορίζεται και άλλοτε αναιρείται.

- β. Για την εσωκομματική «επικράτηση» του ενός (αρχηγισμός) ή (και) των ολίγων (παραγοντισμός) αξιοποιείται το ιδιωτικοποιημένο κομματικό πολιτικό προσωπικό, δηλαδή άνθρωποι που εξαρτούν ή την επιβίωσή τους ή (και) την επαγγελματική (δηλαδή πολιτική) τους σταδιοδρομία από τη συμπάθεια της ηγεσίας. Έτσι ακριβώς αναδεικνύεται ο αρχηγισμός ή (και) ο παραγοντισμός. Ο αρχηγισμός προϋποθέτει πρόεδρο (ή αρχηγό) που αισθάνεται την ανάγκη εσωκομματικών μικροδιασφαλίσεων, διότι δεν έχει αυτόνομη ηγετική ακτινοβολία και γι' αυτό επιζητεί εξαρτημένο πολιτικό προσωπικό. Ο παραγοντισμός είναι το σύνολο των μεσαζόντων μεταξύ του αρχηγού που αναζητεί εξαρτημένους και του υπόλοιπου κομματικού χώρου. Η εσωκομματική λειτουργία του αρχηγισμού και του παραγοντισμού συμβιβάζεται με την – προφανώς με μία, προσχηματική βέβαια – εσωκομματική δημοκρατία αντιπροσωπευτικού και όχι συμμετοχικού χαρακτήρα. Η πραγματική (όχι προσχηματική) ανάδειξη και δραστηριοποίηση του κομματικού δήμου επιφέρει τον «κίνδυνο» της αποδυνάμωσης του αρχηγισμού και του παραγοντισμού.
- γ. Ενοχοποιείται η εσωκομματική αντιπολίτευση αλλά και οι ατομικές αποκλίσεις απόψεις, διότι θίγουν το καθεστώς των εξαρτήσεων. Έτσι ο αρχηγισμός με τον παραγοντισμό ως βασικό του

στήριγμα βρίσκουν γόνιμο έδαφος για να καθορίζουν, αν όχι τύποις, στην ουσία πάντως, τη σύνθεση της κοινοβουλευτικής ομάδας και των καταστατικών κομματικών οργάνων.¹¹⁵

- δ. Ο αρχηγισμός¹¹⁶ νοθεύει κραυγαλέα τη συνταγματική αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, όταν το καταστατικό του κόμματος δίνει είτε στον αρχηγό είτε σε άλλο εκλεγμένο όργανο τη δυνατότητα να διορίζει στο κυρίαρχο όργανο, το Συνέδριο, μεγάλο (ή και μικρό) αριθμό συνέδρων, επιλεγομένων αριστίνδην από την ηγεσία, αλλοιώνοντας έτσι την πραγματική βούληση της κομματικής βάσης. Σε μια τέτοια αντίληψη περί κομματικής οργάνωσης, η αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας, στο μέτρο που αποτολμάται αναφορά σε αυτήν, η αναφορά είναι προσχηματική. Το ίδιο ισχύει και όταν ο αρχηγός του κόμματος έχει – ή και απλώς ασκεί – το δικαίωμα να καταρτίζει μόνος του τη λίστα των υποψηφίων βουλευτών επικρατείας και των ευρωβουλευτών ή ακόμη και του πολιτικού συμβουλίου.¹¹⁷
- ε. Τα μέλη του κόμματος, δηλαδή εκείνα που δεν

115 Σύμφωνα με την ορθή, κατά τη γνώμη μας, άποψη του Δ. Ζακαλκά, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 416 κε., 423 κε., συνιστούν παραβίαση της συνταγματικής αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας οι «δεσμευμένοι συνδυασμοί» όταν τους καταρτίζει ο αρχηγός του κόμματος.

116 Όπως παρατηρεί ο Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 16, ο αρχηγισμός συνοδεύει τη θεσμική ιστορία του πολιτικού κόμματος από την πρώτη περίοδο της ανεξαρτησίας.

117 Βλ. Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 317.

ανήκουν στην κυρίαρχη ή πλειοψηφική ομάδα (οι επαγγελματικά ή και από άποψη σταδιοδρομίας εξαρτημένοι) γνωρίζουν ότι η διατύπωση αποκλίνουσας άποψης λειτουργεί δυσμενώς για την εσωκομματική τους εξέλιξη και καμιά φορά μπορεί να οδηγήσει στη διαγραφή τους,¹¹⁸ κάτι που πολλές φορές συνεπάγεται γι' αυτούς και βιοποριστικό πρόβλημα, πάντως όμως κοινωνική μείωση.

- στ. Η υποψηφιότητα ενός κομματικού στελέχους στη διαδικασία εκλογής ηγεσίας, όταν το στέλεχος αυτό δεν είναι ο εν ενεργεία πρόεδρος, ενοχοποιείται ως «εσωτερικός εχθρός» (Γιώργος Σωτηρέλης), ή (και) ως «αντικαταστατική»(!!!) πράξη αμφισβήτησης της ενότητας του κόμματος που αποτελεί χαρακτηριστικό και άξιο ιδιαίτερης προσοχής παράδειγμα κατάλυσης της αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας. Η περίπτωση αυτή θυμίζει την (ακόμα και ποινική) απαγόρευση της αμφισβήτησης του κληρονομικού μονάρχη.¹¹⁹

118 Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο 8 § 2 του Καταστατικού του ΠΑΣΟΚ, κατά το οποίο «διασφαλίζεται» η γραπτή ή η προφορική συνύπαρξη «όλων των απόψεων, τάσεων και ρευμάτων, ιδεών και αντιλήψεων». Εάν βέβαια επιχειρηθεί, στη βάση αυτού του άρθρου, να αξιολογηθεί η διαγραφή του Γιάννου Παπαντωνίου και του Κίμωνα Κουλούρη, αλλά και η ιδιότυπη, παγκοσμίως «πρωτότυπη» «de facto» διαγραφή του Κώστα Σημίτη, ο ερμηνευτής που δεν λειτουργεί «καθ' υπαγόρευση» θα συναντήσει ανυπέρβλητες δυσχέρειες.

119 Βλ. Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.* (υποσ. 38), που τονίζει πως κατά τις εσωκομματικές εκλογές της 11ης Νοεμβρίου στο κόμμα της

5. Από τις ελάχιστες, δειγματολογικές μπορεί κανείς να πει, επισημάνσεις που προηγήθηκαν, θεμελιώνεται το συμπέρασμα ότι το πολιτικό κόμμα στην Ελλάδα δεν είναι σε θέση ούτε με αξιοπιστία να υλοποιεί την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά ούτε και να ανταποκρίνεται στην επιταγή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος, κατά την οποία, όχι μόνο η δράση, αλλά και η οργάνωση των πολιτικών κομμάτων οφείλουν να – μπορούν να – εξυπηρετούν την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹²⁰

αξιωματικής αντιπολίτευσης «επιδιώχθηκε απλώς ο πλήρης έλεγχος του κόμματος, μέσω της κατάλυσης των καταστατικών διαδικασιών και της ασφυκτικής χειραγώγησης της πορείας προς το Συνέδριο. Καταστατικά όργανα είτε καταργήθηκαν είτε απαξιώθηκαν και το κόμμα παραδόθηκε σαν λάφυρο στους νικητές της εσωκομματικής διαμάχης, με μόνο κριτήριο το βαθμό της αφοσίωσης. Οι δύο διεκδικητές της προεδρίας του ΠΑΣΟΚ τέθηκαν εκποδών από την ηγετική ομάδα, αντιμετωπιζόμενοι από πολλούς σαν “εσωτερικός εχθρός”, μόνο και μόνο επειδή τόλμησαν να αμφισβητήσουν τον “αρχηγό”. Για τους όρους δημοκρατικής εγκυρότητας των εσωκομματικών εκλογών βλ. επίσης Χ.Θ. Ανθόπουλος - Ξ.Ι. Κοντιάδης, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 314, και ειδικά για την εκλογή προέδρου του ΠΑΣΟΚ στις 11.11.2007 βλ. Δ.Θ. Τσάτσος, «Οι εκλογές απαιτούν εσωκομματική δημοκρατία», *εφ. Τα Νέα*, 20.10.2007. Για το φαινόμενο μιας εξ αποτελέσματος *οιονεί κληρονομικής διαδοχής* στις ηγεσίες των κυβερνητικών κομμάτων βλ. Κ. Χρυσόγονος, «Η κρυφή γοητεία της δυναστείας. Η κρίση του πολιτικού συστήματος και η ανάδειξη του πρωθυπουργού», στο: Ξ.Ι. Κοντιάδης - Χ.Θ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα 2008, σ. 97 κε.

120 Βλ. και Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.* (υποσ. 1), σ. 290.

6. Η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει και παθητική αποδοχή της. Δεν συμμεριζόμαστε την απαισιόδοξη άποψη, σύμφωνα με την οποία ο «σιδηρός νόμος» της «μοναρχίας» (αρχηγισμός) ή (και) της «ολιγαρχίας» (παραγοντισμός) που διέπει τα κόμματα είναι ακίνητος. Έτσι η δημοκρατία μέσα στα κόμματα είναι ένα ιδεώδες μη πραγματοποιήσιμο.¹²¹ Αντίθετα, η επιστράτευση του Συνταγματικού Δικαίου και των άλλων σχετικών επιστημών, για ν' αναδειχτεί και να γίνει γενικότερα συνειδητή η ισχύς του «σιδηρού νόμου» του αρχηγισμού και του παραγοντισμού, ίσως σταδιακά μειώσει την απάθεια των μελών των κομμάτων, όταν από νομιμοποιημένα πολιτικά υποκείμενα καταντούν εξαρτημένα εργαλεία διασφάλισης μεγάλο- ή μικρο-προσωπικών εξουσιών.
7. Οι σκέψεις που εκτέθηκαν για την αρχή της εσωκομματικής δημοκρατίας βρίσκουν μια βαρύνουσα δικαίωση και από το χώρο της πρακτικής πολιτικής. Πρόκειται για δύο από τις πιο έγκυρες πολιτικές φωνές. Μια φωνή από τα παλιά και μια φωνή του τώρα. Και οι δύο προς την ίδια κατεύθυνση αλλά με διαφορετικό επίκεντρο:
 - α. Η φωνή από τα παλιά είναι εκείνη του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Σε μια συνέντευξή του του έτους 1922 –πριν, δηλαδή, από ογδόντα έξι χρόνια– είχε προφητικά τονίσει ότι «Για το ξερίζωμα από την ψυχή των ανθρώπων κάθε υπο-

121 Βλ. R. Michels, *ό.π.* (υποσ. 38), σ. 313.

τέλειας εις άτομα», απαιτείται, μεταξύ άλλων, και δημοκρατική οργάνωση των κομμάτων.¹²²

- β. Ενώ ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου επίκεντρο της σκέψης του έχει την προστασία του κομματικού μέλους από αθέμιτες, προφανώς παραγοντικές, υποτέλειες, ο Αναστάσης Ι. Πεπονής συνδέει, στην τοποθέτηση στην οποία έγινε εκτενώς αναφορά, την εσωκομματική δημοκρατία με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας: «Ο λαός, η πλειοψηφία του λαού μπορεί να είναι αληθινή πηγή εξουσίας διαμέσου του κόμματος».¹²³

122 Βλ. Αλ. Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, εκδ. 1957, σ. 332.

123 Βλ. Α.Ι. Πεπονής, *παραπ.*, υποσ. 79.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πρώτον: Το κόμμα που, με τη συνεχή επίκληση ανάγκης μιας συνεχούς εσωκομματικής ομοφωνίας, ενοχοποιεί αποκλίνουσες απόψεις, δηλαδή μια εσωκομματική αντιπολίτευση, αποδυναμώνει τις προϋποθέσεις της δυναμικής του ιστορικής ανανέωσης.

Δεύτερον: Ο σεβασμός της διαφωνίας με την εκάστοτε άρχουσα – είτε πλειοψηφική είτε παραγοντική είτε αρχηγική – άποψη δοκιμάζει την αξιοπιστία αλλά, στο πλαίσιο μιας πολιτικής κουλτούρας, καθιστά το πολιτικό κόμμα ακόμη αποτελεσματικότερο και παιδαγωγικά χρησιμότερο, όχι μόνο για το δικό του ακροατήριο αλλά ευρύτερα. Είναι η στιγμή που η ευθύνη του κόμματος υπερβαίνει το ίδιο συμφέρον και απευθύνεται στην κοινωνία ως ύπατη αναφορά.

Τρίτον: Ο εσωκομματικός πλουραλισμός, η πολυτασικότητα, δηλαδή η εσωκομματική δημοκρατία, ενισχύει και την αντιπροσωπευτικότητα των κομματικών αποφάσεων και κατοχυρώνει την ηγεσία, αν βέβαια ανθρώπινα αντέχει την πολυτασικότητα και τελικά ενισχύει την πολυσυλλεκτικότητα του κόμματος.¹²⁴

Τέτατον: Τα απολύτως θεμελιώδη θέματα της πολιτείας και της κοινωνίας –αυτό ισχύει όπου παράγεται πο-

124 Βλ. τις κρισιμότερες αυτές παρατηρήσεις του Α.-Ι. Δ. Μεταξά, *ό.π.* (υποσ. 60).

λιτική ως μορφή πολιτισμού, τόσο εκτός όσο και εντός του κόμματος- παραμένουν, λόγω της ιστορικότητας τους, εσαεί εκκρεμή. Σε αυτό ακριβώς η εκκρεμότητα που εξασφάλιζε *διαχρονικά τη λαϊκή κυριαρχία και τελικά την ελευθερία του ανθρώπου* θα συνέβαλε η πραγματική και όχι η προσχηματική δημοκρατική οργάνωση των πολιτικών κομμάτων.

Πέμπτον:

- Όσο και αν η επιστημονική προσπάθεια *αποκατάστασης* του κομματικού θεσμού και της πολιτικής γενικότερα εμφανίζει έντονα χαρακτηριστικά ματαιοπονίας, *πρέπει να συνεχίζεται*.
- όσο και αν η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής δεν είναι σύμπτωση αλλά σύμπτωμα που διασφαλίζει και αναπαράγει το σύστημα, *πρέπει να καταγγέλλεται, τόσο επιστημονικά όσο και πολιτικά*.
- *όσο και αν ο επιστημονικός Λόγος δεν έχει τη δυνατότητα ορατών αποτελεσμάτων, λειτουργεί όμως συνειδησιακά, δηλαδή με ιστορική προοπτική, πρέπει να εκφέρεται*.
- *όσο υπάρχουν νέοι αγωνιστές των κοινοτικών και των πολιτικών επιστημών που δεν συνδέουν τους αγώνες τους με τον έπαινο για το αποτέλεσμα που θα βιώσουν οι ίδιοι, αλλά νιώθουν δέσμευση να συμβράξουν στην υποχρέωση της επιστήμης να στηρίξει την αποκατάσταση της πολιτικής, όποτε και αν αυτή συντελεστεί, αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους, τελικά, όσο το όραμα είναι ισχυρότερο από τη δικαιολογημένη πικρία της ματαιοπονίας, όσο δεν αποκλείονται όλα αυτά, ο συγγραφέας ελπίζει.*

Ξενοφών Κοντιάδης,
Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο,
Πρόεδρος του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου

Επίμετρο

**Οι μεταμορφώσεις του κομματικού φαινομένου
και η επιστημονική συμβολή του Δ. Θ. Τσάτσου**

***Ι. Από τα κόμματα στελεχών στα κόμματα καρτέλ
και στα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα***

Η έξοδος από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο συνεπάγεται στη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη τεράστιες μεταβολές στην οικονομία, την πολιτική και τον πολιτισμό. Η ισχυρή οικονομική ανάπτυξη συνυφαίνεται με τη διασφάλιση ενός σταθερού δεσμού μεταξύ της εργασίας και ενός συστήματος ρυθμίσεων που κατοχυρώνουν θεσμικά την αγοραστική δύναμη των μισθών, την κοινωνική προστασία των εργαζομένων και τους όρους εργασίας. Η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη, η οικοδόμηση του κράτους πρόνοιας και το νεο-κορπορατιστικό μοντέλο συνοδεύονται από τη μεταμόρφωση του κομματικού φαινομένου, καθώς φθίνουν τα κόμματα στελεχών ή, σύμφωνα με μια παλαιότερη ορολογία, τα «αστικά κόμματα της ατομικής εκπροσώπησης», ασκώντας πλέον ισχυρή επιρροή στη διάρθρωση και λειτουργία του κομματικού συστήματος.

Ήδη από τη δεκαετία του 1950 αναπτύσσεται ένας

εκτεταμένος διάλογος πολιτικών επιστημόνων και συνταγματολόγων για τον ρόλο, τη θεσμική κατοχύρωση και τις μεταλλάξεις των πολιτικών κομμάτων και του κομματικού συστήματος, με κορυφαίες συμβολές των M. Duverger,¹ O. Kirchheimer,² J. Lapalombara και M. Weiner.³ Η μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς συστηματοποιείται και η σύγκριση της συμπεριφοράς των απλών εκλογέων και των κομματικών μελών αναδεικνύει τη μετάβαση από τα προπολεμικά κόμματα μαζών στα πολυσυλλεκτικά κόμματα, που χαρακτηρίζονται από τον περιορισμό του ιδεολογικού φορτίου, την περαιτέρω ενδυνάμωση των ηγετικών ομάδων, τη μείωση του ρόλου των απλών μελών και τη συρρίκνωση των ταξικών αναφορών.⁴

Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται η επιστημονική μελέτη ειδικότερων πτυχών του κομματικού φαινομένου, όπως η εσωτερική οργάνωση και η κομματική πειθαρχία, η χρηματοδότηση και η σχέση των κομμάτων με επιμέρους ομάδες συμφερόντων, καθώς και η σχέση τους με τις κοινοβουλευτικές ομάδες. Η μεταμόρφωση των πολιτικών κομμάτων εκδηλώνεται περαιτέρω ως συρρίκνωση της ικανότητάς τους να αντιπροσωπεύσουν τις κοινωνικές δυνάμεις προς τις οποίες απευθύνονται, ως υποβάθμιση του κομματικού λόγου και ως δυστοκία παραγωγής προτάσεων για την άσκηση δη-

1 M. Duverger, *Les partis politiques*, 1951.

2 O. Kirchheimer, *Der Wandel des Westeuropäischen Parteiensystems*, 1965 (ελλ. μτφρ. Λεβιάθαν, τχ. 11/1991, σ. 77 επ.).

3 J. Lapalombara/M. Weiner, *Political Parties and Political Development*, 1966.

4 O. Kirchheimer, *Der Wandel*, ό.π., σ. 92 επ.

μόσιων πολιτικών.⁵ Τα μαζικά κόμματα μετατρέπονται σε πολυσυλλεκτικά κόμματα και, εν συνεχεία, σε κόμματα καρτέλ, που δεν εξασφαλίζουν την πολιτική τους αναπαραγωγή ως θεσμοί κοινωνικής εκπροσώπησης, αλλά ως θεσμοί διαχείρισης της κρατικής εξουσίας.⁶

Ο Δημήτρης Τσάτσος ακολουθεί από νωρίς, ως νέος συνταγματολόγος, την έμμεση παρότρυνση του Duverger να ασχοληθεί με το κομματικό φαινόμενο, αναγνωρίζοντας τη σημασία του αφορισμού ότι «όποιος γνωρίζει το κλασικό Συνταγματικό Δίκαιο και αγνοεί τον ρόλο των κομμάτων έχει μία εσφαλμένη εικόνα των σύγχρονων πολιτικών καθεστώτων».⁷ Ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1960 αφιερώνει αρκετές από τις πρώτες επιστημονικές του δημοσιεύσεις στο ζήτημα της χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων.⁸ Η ενασχόλησή του με τη θεωρία και το δίκαιο

5 P.C. Schmitter, *Parties are not what they once were*, στον τόμο: L. Diamond/R. Gunther (επιμ.), *Political Parties and Democracy*, 2001, σ. 67 επ.

6 R.-S. Katz/P. Mair, *Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party*, *Party Politics*, τχ. 1/1995, σ. 5 επ.· Μ. Σπουρδαλάκης, *Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία*, στον τόμο: Δ. Τσάτσος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το Μέλλον των Πολιτικών Κομμάτων*, 2003, σ. 39 επ.

7 M. Duverger, *Les Partis*, ό.π., σ. 388.

8 D. Tsatsos, *Die Finanzierung politischer Parteien. Ein rechtsevergleichender Überblick*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, τχ. 3/1965, σ. 524 επ.· Δ. Τσάτσος, *Σύνταγμα και χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων*, στον *T.T. υπέρ Ηλία Κυριακόπουλου*, 1966, σ. 387 επ.· D. Tsatsos, *Die Finanzierung politischer Parteien. Die Urteile des deutschen Bundesverfassungsgerichts vom 19. Juli 1966 zur Frage der Zulässigkeit staatlicher Parteienfinanzierung*,

των πολιτικών κομμάτων θα εντατικοποιηθεί τη δεκαετία του 1980 με σειρά βιβλίων και μελετών.⁹ Με αφετηρία το ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Το δίκαιο των κομμάτων στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας» (1985-1990), το οποίο διευθύνει στο πανεπιστήμιο του Hagen, ο Τσάτσος ιδρύει το 1991 το Ινστιτούτο για Γερμανικό και Ευρωπαϊκό Δίκαιο των Πολιτικών Κομμάτων, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιούνται δεκάδες μελέτες, ερευνητικά προγράμματα, συνέδρια και συλλογικοί τόμοι.¹⁰

Από το 1994, παράλληλα με την έναρξη της πρώτης

Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, τχ. 2/1966, σ. 371 επ.

9 Ενδεικτικά βλ. D. Tsatsos/M. Morlok, *Parteienrecht*, 1982· Δ. Τσάτσος, *Ενδοκομματική αντιπολίτευση και Σύμβαση*, 1983· D. Tsatsos, Ein Recht auf innerparteiliche Opposition? Ein Beitrag zur Auslegung der Art. 20 Abs. 2 und 21 GG, στο R. Bernhardt u.a. (επιμ.), *FS für Hermann Mosler, Völkerrecht als Rechtsordnung, Internationale Gerichtsbarkeit, Menschenrechte*, 1983, σ. 997 επ· D. Tsatsos, Zu einer gemeinsamen europäischen Parteienrechttskultur?, *DÖV*, 1988, σ. 1 επ· D. Tsatsos/D. Scheffold/H.-P. Schneider (επιμ.), *Parteienrecht im europäischen Vergleich – Die Parteien in den demokratischen Ordnungen der Staaten der Europäischen Gemeinschaft*, 1990.

10 Ενδεικτικά, D. Tsatsos/H.-R. Schmidt/P. Steffen, *Zur Demokratisierung des Parteienstaates*, *Zeitschrift für Rechtspolitik*, 1993, σ. 95 επ· Zur Funktion der politischen Parteien, *Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Europäisches Parteienrecht*, τχ. 3/1993, σ. 29 επ· D. Tsatsos, Parteienfinanzierung im Europäischen Vergleich, *Schriften zum Parteienrecht*, τ. 4/1992· D. Tsatsos/Z. Kedzia (επιμ.), *Parteienrecht in mittel- und osteuropäischen Staaten*, 1994· D. Tsatsos, *Die Vereinbarkeit von parlamentarischem Mandat und Regierungsamt in der Parteiendemokratie, Dokumente zum Parteienrecht*, τ. 1/1996.

ευρωβουλευτικής του θητείας, ο Τσάτσος ασχολείται συστηματικά με τη θεσμική κατοχύρωση των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων,¹¹ για τα οποία πρώτη αναφορά είχε γίνει στο άρθρο 138Α της πρόσφατης τότε Συνθήκης του Μάαστριχτ. Η προώθηση της διαδικασίας συγκρότησης των πολιτικών κομμάτων σε ευρωπαϊκό ενωσιακό επίπεδο επιχειρείται με την έκθεση πρωτοβουλίας του Τσάτσου που οδήγησε το 1996 σε Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου «σχετικά με τη θέση των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων».¹² Την ίδια περίοδο, ο Τσάτσος παρεμβαίνει στον επιστημονικό και τον δημόσιο διάλογο για την κρίση των πολιτικών κομμάτων, στο πλαίσιο του οποίου δημοσιεύονται το 2003 και το 2004 δύο ογκώδεις συλλογικοί τόμοι¹³ και το 2008 η μελέτη του περί εσωκομματικής δημοκρατίας που επανεκδίδουμε σήμερα.

11 D. Tsatsos, Europäische politische Parteien? Erste Überlegungen zur Auslegung des Parteienartikels des Maastrichter Vertrages-Art. 138a EGV, *Europäische Grundrechte-Zeitschrift*, 1994, σ. 45 επ.· D. Tsatsos, European Political Parties? Preliminary reflections on interpreting the Maastricht Treaty article on political parties (Article 138a of the EC Treaty), *Human Rights-Law Journal*, vol. 16 no. 1-3, σ. 1 επ.· D. Tsatsos, Die institutionelle Entwicklung der Europäischen Union und die Rolle der politischen Parteien im deutschen und europäischen Verfassungsleben, *Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Europäisches Parteienrecht*, τχ. 4, 1994, σ. 75 επ.

12 Ψήφισμα Ε.Κ. Α4-0342/1996. Βλ. Δ. Τσάτσος, *Τα μεγάλα θεσμικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2005, σ. 57 επ.

13 Δ. Τσάτσος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το Μέλλον των Πολιτικών Κομμάτων*, 2003· D. Tsatsos/Εν. Venizelos/Χ. Contiades (Eds.), *Political Parties in the 21st Century*, 2004.

II. Ο διάλογος για την κρίση των κομμάτων

Ο Τσάτσος αντιλαμβάνεται την κρίση των πολιτικών κομμάτων ως βασική πτυχή της κρίσης αντιπροσώπευσης στις μεταπολεμικές δημοκρατίες. Η κρίση της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας διασταυρώνεται με την κρίση της πολιτικής και εντείνεται εξαιτίας αυτής. Η διαρκής αποδυνάμωση της ικανότητας των πολιτικών κομμάτων, ως των βασικών πολιτικών φορέων αντιπροσώπευσης της κοινωνίας, να αντιπροσωπεύσουν τις κοινωνικές δυνάμεις προς τις οποίες απευθύνονται, δεν υπήρξε μόνον αποτέλεσμα του σταδιακού μετασχηματισμού τους σε κόμματα με άμεση, εξωθεσμική παρέμβαση στον κρατικό μηχανισμό, αλλά και συνέπεια της ανεπάρκειάς τους να αρθρώσουν πολιτικό λόγο που να υπερβαίνει μια διαμεσολαβητική-διαχειριστική λογική ως προς τη σχέση κράτους, οικονομίας και κοινωνίας πολιτών.

Η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν μπορεί παρά να οργανώνεται κατ' αρχάς ως δημοκρατία των κομμάτων. Αυτή η «κομματικοποιημένη δημοκρατία» καταξιώνει την πολιτική, πολύ περισσότερο μάλιστα «υπάρχει και θεσμοθετείται λόγω της ουσίας της πολιτικής και χάριν της διαφάνειας και της ορατότητας της πολιτικής ως θεμελιώδους συγκροτημένου πεδίου προώθησης, επίλυσης και κυρίως αναπαραγωγής των στασιαζόμενων κοινωνικών προβλημάτων».¹⁴ Αν, όμως, τα κόμματα απεμπολούν το προνόμιο της συλλογικής πολιτικής συγκρουσιακής δράσης,

14 Κ. Τσουκαλάς, Μια πολιτειολογία για την ύστερη νεωτερικότητα. Πρόλογος στο: Ξ. Κοντιάδης, *Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, 2006, σ. 33.

με όρους καθολικότητας σε σχέση με την οριοθέτηση και τη διατύπωση εναλλακτικών σχεδίων ως προς τα διακυβεύματα της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης, τότε η δυνατότητά τους να αντιπροσωπεύσουν την κοινωνία απομειώνεται. Η αποϊδεολογικοποίηση του λόγου και, ιδίως, η σύγκλιση πολιτικών επιλογών των κομμάτων, κατ' εξοχήν των κομμάτων εξουσίας, επιφέρει πρόσθετες ρωγμές στη σχέση αντιπροσώπευσης. Υπό αυτή την έννοια, η κρίση των πολιτικών κομμάτων τροφοδοτείται από την υποχώρηση της πολιτικής.

Κεντρικός ρόλος των πολιτικών κομμάτων, γράφει ο Τσάτσος, είναι να ενεργοποιούν, να εκφράζουν και να σχετικοποιούν «την πλήρη ετερογένεια μεταξύ εξουσίας και κοινωνίας [...] καθιστώντας έτσι και την πολιτικά οργανωμένη πια κοινωνία υπεύθυνο συμμετοχο των εξουσιαστικών διαδικασιών».¹⁵ Αυτή η λειτουργία των κομμάτων, που συμβάλλει στη νομιμοποίηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με «στιγμές συμμετοχής», προϋποθέτει πολιτικά κόμματα των οποίων η εσωτερική οργάνωση εξασφαλίζει στα μέλη τους πραγματική δυνατότητα συγκαθορισμού των αποφάσεων και των θέσεων τους, δηλαδή εσωκομματική δημοκρατία.¹⁶ Η απίσχναση της εσωκομματικής δημοκρατίας υπονομεύει συνεπώς τα νομιμοποιητικά θεμέλια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και επιτείνει την κρίση αντιπροσώπευσης.

Κρίση αντιπροσώπευσης σημαίνει πρωτίστως α-

15 Δ. Τσάτσος, *Εσωκομματική δημοκρατία*, 2008, σ. 81-82.

16 Ibidem, σ. 82

δυναμία θεσμικής οργάνωσης και πολιτικής έκφρασης της κατακερματισμένης μεταβιομηχανικής κοινωνίας.¹⁷ Μπροστά στη συρρίκνωση της κοινωνικής λειτουργίας των κομμάτων, νέοι φορείς και μηχανισμοί επιχειρούν να συμβάλουν σε μια επικοινωνιακή διαδικασία διαμόρφωσης γνώμης και λήψης αποφάσεων, που έστω υποθετικά να προσεγγίζει τις συνθήκες μιας ιδανικής «ομιλιακής κατάστασης». Σε νέους μηχανισμούς αντιπροσώπευσης αναδείχθηκαν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι δημοσκοπήσεις και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Όμως, οι νέοι αυτοί μηχανισμοί δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων ως βασικών οργανωτικών φορέων «συγκρότησης, έκφρασης και διαχείρισης της λαϊκής βούλησης στα θεσμικά εξουσιαστικά όργανα».¹⁸

Η καθολική εκλογική συμμετοχή, η οργάνωση των συμφερόντων, η μαζικοποίηση και η πολυσυλλεκτικότητα των πολιτικών κομμάτων αποτέλεσαν τα κύρια χαρακτηριστικά των σύγχρονων δημοκρατιών. Τα πολιτικά κόμματα, διαθέτοντας μια σχετική αυτονομία από τις κοινωνικές και ταξικές σχέσεις,¹⁹ ανέλαβαν κεντρικό ρόλο στη θεσμική οργάνωση του πολιτικού ανταγωνισμού και των σχέσεων αντιπροσώπευσης. Ω-

17 Ευ. Βενιζέλος, *Προς μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία*, 2008, σ. 19 επ.

18 Δ. Τσάτσος, *Εσωκομματική δημοκρατία*, ό.π., σ. 81.

19 Μ. Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, 1990, σ. 85 επ.· Μ. Morlok, *Die Zukunft der politischen Parteien*, στον τόμο: D. Tsatsos/Ev. Venizelos/X. Contia-des (επιμ.), *Political Parties in the 21st Century*, 2004, σ. 39 επ.

τόσο, σταδιακά φθίνουν τόσο η επικοινωνιακή λειτουργία του Κοινοβουλίου ως θεσμικά κατοχυρωμένου δημόσιου πολιτικού βήματος, όσο και η αποτελεσματικότητα των πολιτικών κομμάτων ως προς την οργάνωση της πολιτικής αντιπροσώπευσης της κοινωνίας. Πρόκειται για την αποσάθρωση κεντρικών κοινωνικών φαντασιακών σημασιών, που δεν περιορίζεται μόνο στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών, αλλά εξαπλώνεται στο κοινωνικό πεδίο.²⁰

Στο πλαίσιο αυτό, η πολιτική αντιμαχία δεν εκδηλώνεται μόνο μέσα από μια διαδικασία ανάδειξης αντιπροσώπων ή κομματικού ανταγωνισμού, αλλά αναπτύσσεται και στο επίπεδο της δράσης των οργανώσεων πολιτών και των αμοιβαίων σχέσεων τους με την κρατική εξουσία.²¹ Ωστόσο, η αναγνώριση του θεσμικού πλουραλισμού και της αυτονομίας των οργανωμένων κοινωνικών ομάδων δεν εμφανίζεται ως επαρκές υποκατάστατο των λιποβαρών κομματικών λειτουργιών στο κοινωνικό πεδίο. Οι νέες μορφές που λαμβάνουν τα κοινωνικά κινήματα, κατ' εξοχήν τα φαινόμενα κοινωνικής εξέγερσης, αντανακλούν την έκπτωση των παραδοσιακών αντιπροσωπευτικών θεσμών, την απαξίωση των πολιτικών κομμάτων, αλλά και την αδυναμία των νέων μηχανισμών κοινωνικής εκπροσώπησης να καλύψουν το δημοκρατικό έλλειμμα.

Η δυσθυμία απέναντι στα πολιτικά κόμματα δεν εί-

20 Κ. Καστοριάδης, *Η άνοδος της ασημαντότητας*, 2000, σ. 111 επ.

21 Γ. Βλάχος, *Η δημοκρατική κοινωνία και ο πολίτης στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, 1994, σ. 105 επ.· P. Hirst, *Associative Democracy. New forms of economic and social governance*, 1994, σ. 170 επ.

ναι τυχαίο ότι συμπίπτει χρονικά με την κρίση του κοινωνικού κράτους και την εμφάνιση των νέων κινδύνων της κοινωνίας του ρίσκου. Τόσο οι οικονομικές και κοινωνικές ανασφάλειες, οι οποίες αναφύονται στη μεταβιομηχανική κοινωνία και συναρτώνται με τις σύνθετες διεργασίες που κωδικοποιημένα αποτυπώθηκαν με τον όρο «νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση», όσο και οι ολοένα πιο ορατές οικολογικές και ενεργειακές διακινδυνεύσεις, που συνδέονται με τις εφαρμογές της γενετικής, τη χημική ρύπανση, την πυρηνική ενέργεια και τις επιπτώσεις τους στο περιβάλλον και τη δημόσια υγεία, χαρακτηρίζονται από μια κρίσιμη διάσταση που τις διαφοροποιεί ποιοτικά από παραδοσιακά διακυβεύματα και κινδύνους της βιομηχανικής εποχής. Πρόκειται για δυσχέρειες πρόγνωσης των επιπτώσεων συγκεκριμένων πολιτικών ή επιχειρηματικών αποφάσεων, για τον απρόβλεπτο χαρακτήρα, την πολυπλοκότητα και τις μη μετρήσιμες, ενίοτε απροσδιόριστες συνέπειες των νέων διακινδυνεύσεων.²² Οι εξελίξεις αυτές θέτουν τα πολιτικά κόμματα μπροστά σε αυξημένες οργανωτικές και επικοινωνιακές απαιτήσεις.

Την αδυναμία του κράτους να εγγυηθεί την αποτελεσματική διαχείριση κινδύνων και κρίσεων χρεώνονται εν πολλοίς τα πολιτικά κόμματα. Η «υπερφόρτωση» του πολιτικού συστήματος,²³ αλλά και η διεθνο-

22 Ξ. Κοντιάδης, *Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα*, ό.π., σ. 109 επ.

23 Η. Κατσούλης, Το κράτος μεταξύ «αποφόρτωσης» και αυτοποίησης. Εισαγωγή στο: Μ. Jänicke, *Η αποτυχία του κράτους. Η αδυναμία της πολιτικής στη βιομηχανική κοινωνία*, 1992, σ. 23 επ.

ποίηση, η αποπολιτικοποίηση και η ιδιωτικοποίηση επιμέρους κρατικών λειτουργιών, συνεπάγονται τον καταλογισμό ευθύνης στα πολιτικά κόμματα ως συλλογικά πολιτικά υποκείμενα που βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης για το κράτος, την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και την πολιτική. Ο Τσάτσος υποστηρίζει ότι η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής εκδηλώνεται με δύο όψεις: αφενός με το φαινόμενο της επαγγελμαματοποίησης της πολιτικής τάξης και του «πολιτικού λειτουργήματος» και, αφετέρου, με την αποκάλυπτη πλέον παρέμβαση ιδιωτικών κέντρων οικονομικής και επικοινωνιακής ισχύος στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών και κρίσιμων πολιτικών αποφάσεων. Αυτή η προβληματική συναρτάται ευθέως και με τη συζήτηση περί πολιτικού χρήματος.²⁴

Η συμπτωματολογία της κρίσης των κομμάτων περιλαμβάνει τη συρρίκνωση της κομματικής ταύτισης των πολιτών και συνακόλουθα τον περιορισμό του αριθμού των αφοσιωμένων ψηφοφόρων, τη μείωση της εκλογικής συμμετοχής, την αύξηση της επιρροής των αντισυστημικών κομμάτων, την αύξηση του αριθμού των αναποφάσιστων ψηφοφόρων και τη μείωση των κομματικών μελών.²⁵ Στο πλαίσιο αυτό, το εύρος και η

Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος*, 1994, σ. 37 επ.

24 Δ. Τσάτσος, *Εσωκομματική δημοκρατία*, ό.π., σ. 134 επ.

25 Η. Κατσούλης, *Η απαξίωση των πολιτικών κομμάτων και το «παράδοξο της ανάπτυξης»*, στον τόμο: του ιδίου (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, 2002, σ. 28 επ.· T. Poguntke, *Anti-Party Sentiment. Conceptual Thoughts and Empirical Evidence*, *European Journal of Political Research*, τχ. 3/1996, σ. 319 επ.

ποιότητα της πολιτικής συμμετοχής περιορίζονται, ο κομματικός ανταγωνισμός κατ' ουσίαν αμβλύνεται, ενώ πληθαίνουν οι εκφραστές αντιλήψεων περί αναδιάρθρωσης των δημοκρατικών θεσμών στην κατεύθυνση της «αποκομματικοποίησής» τους.

Η απόσταση ανάμεσα στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς των κομμάτων και στα μέλη ή τους ψηφοφόρους τους φαίνεται να διευρύνεται σταθερά. Από την άλλη πλευρά, η άμβλυνση των διακριτικών ιδεολογικών γνωρισμάτων των κομμάτων δεν σημαίνει ότι έχουν παύσει να λειτουργούν, έστω κατά τρόπο ελλειμματικό, ως θεσμοί διαμεσολάβησης της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Η ιδιωτικοποίηση της πολιτικής μετασχηματίζεται μεν σε «πεδίο οικονομικής διαχείρισης και σε αμειβόμενο επάγγελμα»,²⁶ όμως, όπως γράφει ο Τσάτσος, «όσο και αν η επιστημονική προσπάθεια αποκατάστασης του κομματικού θεσμού και της πολιτικής γενικότερα εμφανίζει έντονα χαρακτηριστικά ματαιοπονίας, πρέπει να συνεχίζεται».²⁷

III. Τα πολιτικά κόμματα στη μεταδημοκρατία

Η ανάδυση της λεγόμενης «μετα-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας» ή «μεταδημοκρατίας» δεν αναιρεί συνεπώς την τυπική λειτουργία των παραδοσιακών αντιπροσωπευτικών θεσμών. Όμως, η κομματική και εκλογική αντιμαχία παραμορφώνονται σε ένα ελεγχόμενο θέαμα, ενορχηστρωμένο από ομάδες επαγγελματιών της πολιτικής επικοινωνίας, ενώ η πολιτική κατ'

26 Δ. Τσάτσος, *Εσωκομματική δημοκρατία*, ό.π., σ. 155

27 Ibidem, σ. 168-169

ουσίαν αναπτύσσεται στον ιδιωτικό χώρο, εκτός της δημόσιας σφαίρας.²⁸ Τα κόμματα δεν αποτελούν πλέον τους πραγματικούς τόπους διαχείρισης των πολιτικών διακυβευμάτων, αλλά τους φορείς διάδοσής τους «μέσα στο δεσπόζον κέντρο που είναι η διοίκηση και η εκτελεστική εξουσία».²⁹ Από μια άλλη σκοπιά, κρίσιμη όψη των μετασχηματισμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας συνιστά η αδυναμία της να εξισορροπήσει τα φαινόμενα πολιτικής υπεραντιπροσώπευσης και υποαντιπροσώπευσης.³⁰ Παράλληλα, μοιάζει να επιβεβαιώνεται η ανάλυση του Robert Michels, από τις αρχές του 20ού αιώνα, για τον αμείλικτο νόμο της ολιγαρχίας στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων.³¹

Τα κανονιστικά προτάγματα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας φαίνεται να παραγκωνίζονται από την πραγματικότητα. Οι αρχές με γνώμονα τις οποίες θεμελιώθηκαν οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί υποχωρούν μπροστά στην κομματική αποξένωση, τη θεσμική αναξιοπιστία και την ιδιωτικοποίηση της πολιτικής. Οι πολιτικές ιδεολογίες δεν διαθέτουν πλέον την

28 C. Crouch, *Μεταδημοκρατία*, 2006, σ. 58 επ.· Β. Γεωργιάδου, Από το κόμμα περιχαρακωμένων μελών στο «κόμμα-δίκτυο»; Όψεις της οργανωτικής ανασυγκρότησης των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 5-6/2001, σ. 203 επ.

29 Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, 1984, σ. 331 επ.

30 Ευ. Βενιζέλος, *Προς μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 69 επ.

31 R. Michels, *Κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων στη σύγχρονη δημοκρατία*, 1997, ιδίως σ. 245 επ.

ικανότητα να προβάλουν ένα μέλλον ευκαταίο.³² Εφόσον, όμως, η δημοκρατία θεωρηθεί ως «ένα καθεστώς που χαρακτηρίζεται κυρίως από το ασυνήθιστο άνοιγμα απέναντι σε μελλοντικές πιθανότητες»,³³ η αδυναμία των πολιτικών κομμάτων να αναδείξουν μια ελκυστική όψη αυτού του μέλλοντος σηματοδοτεί κατ' ουσίαν την αυτοϋπονόμευσή τους. Ταυτόχρονα, η σταδιακή αποκάλυψη των αποκλίσεων ανάμεσα στον δηλούμενο και στον αληθινό, δηλαδή τον θεσμικά ητλημένο ρόλο των οργάνων και των διαδικασιών του κομματικού συστήματος, περιορίζει τη δυνατότητα η πολιτική και η θεσμική πράξη να προκαλέσουν εμπιστοσύνη και να παράγουν κοινωνική συναίνεση.³⁴

Η αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής και η αναδιοπιστία των θεσμών ενισχύουν την αποπολιτικοποίηση και την ιδιωτικοποίηση των πολιτών. Παράλληλα με τη μετατόπιση των πολιτικών κομμάτων από την ιδεολογική και κοινωνική «καθαρότητα» στον επαμφοτερίζοντα, πολυσυλλεκτικό λόγο *à la carte*, συντελείται η μετακίνηση του πολίτη από το δημόσιο στο ιδιωτικό συμφέρον και η μετάθεση του ελέγχου της πολιτικής ζωής από τους δημόσιους θεσμούς σε ιδιωτικούς φορείς.³⁵ Η διολίσθηση της πολιτικής ως διαδικασίας πραγμάτωσης των θεσμών από το δημόσιο πεδίο στο

32 P.-A. Taguieff, *L'effacement de l'avenir*, 2000, σ. 23 επ.

33 N. Luhmann, *Die Politik der Gesellschaft*, 2000, σ. 133 επ.

34 D. Tsatsos, *Von der Würde des Staates zur Glaubwürdigkeit der Politik*, 1987, σ. 27 επ.

35 Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Μεταθέσεις εξουσίας στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, στον τόμο: Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, 2008, σ. 39 επ.

πεδίο της ιδιωτικότητας³⁶ εκδηλώνεται στα ακραία όριά της ως διαδικασία αποικισμού του κράτους από ιδιωτικά κέντρα οικονομικής ή επικοινωνιακής ισχύος και ως αδυναμία των συλλογικών υποκειμένων να θέσουν με πολιτικούς όρους τα διακυβεύματα της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης.

Η αποξένωση ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και την κοινωνία δεν συναρτάται μόνο με την εξατομίκευση και την αποπολιτικοποίηση, αλλά και με τη δυσπιστία απέναντι σε κάθε μορφή θεσμοποιημένης εξουσίας. Η κατάργηση του ανοικτού και ανταγωνιστικού χαρακτήρα της δημοκρατίας οδηγεί στην ενίσχυση των αντισυστημικών μορφών πολιτικής δράσης, είτε αυτές εκφράζονται ως ενδυνάμωση των κομμάτων των άκρων, είτε εκδηλώνονται ως βίαιες κοινωνικές εξεγέρσεις.³⁷ Η αντισυστημική κοινωνική έκρηξη πυροδοτείται μεν από την οικονομική κρίση, τη διεύρυνση των οικονομικών ανισοτήτων, την αποδόμηση των μηχανισμών κοινωνικής αλληλεγγύης και την κατάρρευση της κοινωνικής συνοχής, όμως θεμελιώνεται πρωτίστως στην παγιωμένη αποδοκιμασία των πολιτικών και κομματικών θεσμών και στη θεώρηση της «επίσημης» πολιτικής ως ενός πεδίου όπου οργανώνεται και μεθοδεύεται η χειραγώγηση της κοινωνίας, μέσα από «αυτοτροφοδοτούμενα και εναλλασσόμενα ολιγοπώλια, που προμηθεύονται τα αναγκαία οικονομικά μέσα χρησιμοποιώντας την άσκηση της πολιτικής».³⁸ Η κατάρρευση της εμπιστοσύνης προς τη

36 Δ. Τσάτσος, *Η μεγάλη παρακμή*, 2006, σ. 187 επ.

37 Ξ. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, 2009, σ. 33 επ.

38 Κ. Τσουκαλάς, *Ταξίδι στο Λόγο και την Ιστορία*, 1996, σ. 130

θεσμικά οργανωμένη κομματική αντιμαχία εκκολάπτει την κοινωνική εξέγερση ή την πολιτική αποστασιοποίηση.

Η κρίση αντιπροσώπευσης και η δυσθυμία έναντι των πολιτικών κομμάτων προκαλούν μια ιδιότυπη χειραφέτηση τμημάτων της κοινωνίας, που πέρα από τις ήπιες μορφές ενεργητικού ελέγχου και αντίστασης προς την κρατική εξουσία αναπτύσσουν μορφές δράσης που ενίοτε εκδηλώνονται στα όρια της νομιμότητας ή και εκτός αυτής. Η δυσπιστία απέναντι στο κομματικό σύστημα δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκην με την ιδιώτευση, αλλά ως στοιχείο της δημοκρατικής αρετής της επαγρύπνησης εκφράζεται μέσα από τις ποικίλες πρακτικές της «αντι-δημοκρατίας», που εν τέλει συγκροτούν ένα σύστημα παράλληλο προς τους παραδοσιακούς θεσμούς αντιπροσώπευσης.³⁹ Το κρίσιμο ζήτημα εν προκειμένω είναι αν οι διαδρομές σε αυτό το παράλληλο σύστημα, το οποίο κατ' αρχάς κατοχυρώνεται θεσμικά με βάση τις δικαιοκρατικές συνταγματικές εγγυήσεις, διολισθαίνουν σε έναν μηδενιστικό και εν πολλοίς λαϊκιστικό, αντισυστημικό-αντιδημοκρατικό λόγο, που σε τελική ανάλυση απομακρύνει τους εξεγερμένους από την κριτική δράση.

IV. Η εσωκομματική δημοκρατία στην ελληνική περίπτωση

Στην ελληνική περίπτωση τα προηγούμενα συμπτώματα κρίσης των αντιπροσωπευτικών θεσμών

επ.

39 P. Rosanvallon, *La Contre-Démocratie*, 2006, σ. 41 επ.

και του πολιτικού συστήματος εμφανίζονται άλλοτε διογκωμένα και επιθετικά, άλλοτε υποβόσκοντα ή υποτιμημένα σε σύγκριση προς την εκδήλωσή τους στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες. Η Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία εμφανίζεται ως μια «παγιωμένη δημοκρατία, χαμηλής όμως ποιότητας».⁴⁰ Η ανεξέλεγκτη διείσδυση των πολιτικών κομμάτων στον κρατικό μηχανισμό και τους ενδιαμέσους θεσμούς, σε συνάρτηση με την ατροφική κοινωνία πολιτών, παρήγαγαν μια στρεβλή σχέση κράτους και κοινωνίας, καθώς η «κομματικοποίηση» του κράτους μεταλλάχθηκε σε «κρατικοποίηση» της κοινωνίας.⁴¹ Όπως σημειώνει δηκτικά ο Τσάτσος, στο αρχηγικό κόμμα η σχέση ηγεσίας και κόμματος παρουσιάζει έντονα χαρακτηριστικά ιδιωτικής σχέσης, που θυμίζει είτε πατρική εξουσία, είτε κληρονομικό δικαίωμα, είτε σχέση νονού με το παιδί του. Έτσι, ο θεσμός της διαγραφής, όπως εφαρμόζεται, θυμίζει την αποκλήρωση, και η αποδοχή ενός πολίτη ως μέλους θυμίζει «στέγαση αστέγου από ευσπλαχνία».⁴²

40 Α. Διαμαντούρος, *Η εδραίωση της δημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη μετά τον πόλεμο, στον τόμο: 150 χρόνια Ελληνικού Κοινοβουλευτικού Βίου. 1844-1994, 2000, σ. 352 επ.*· Χ. Λυριντζής, *Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος «εκσυγχρονισμός», στον τόμο: Κ. Featherstone (επιμ.), Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού, 2007, σ. 46 επ.*

41 Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος των πολιτών, 2006, σ. 77 επ.*· Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα, 2004, passim.*

42 Δ. Τσάτσος, *Η μεγάλη παρακμή, 2006.*

Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα ακολούθησαν την πορεία των πολιτικών κομμάτων στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες, μετατρεπόμενα σταδιακά σε αποϊδεολογικοποιημένους, αυτο-αναφορικούς μηχανισμούς, που εφαρμόζουν πολυσυλλεκτικές εκλογικές τακτικές και μετασχηματίζονται, τουλάχιστον τα κόμματα εξουσίας, από κόμματα μαζών σε κόμματα καρτέλ ή «κόμματα του κράτους». ⁴³ Όμως παράλληλα παγιώνεται ένα έλλειμμα ενδοκομματικής δημοκρατίας που τείνει να λάβει σημαντικές διαστάσεις, καθώς ενίοτε δεν τηρούνται ούτε καν τα προσχήματα κατά την ανάδειξη ή αντικατάσταση κομματικών οργάνων, ακόμη και της κομματικής ηγεσίας, καθώς και κατά τη λήψη των κομματικών αποφάσεων.

Αυτού του εύρους η απουσία δημοκρατικών διαδικασιών εντός των πολιτικών κομμάτων, σε συνδυασμό με ένα πολιτικό σύστημα που λειτουργεί κατά τρόπο πρωθυπουργοκεντρικό, χωρίς να διασφαλίζονται επαρκή αντίβαρα και ανασχέσεις απέναντι στις πρωθυπουργικές αρμοδιότητες, συγκροτεί το περίγραμμα της πραγματικής οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας. ⁴⁴ Ο Τσάτσος υποστηρίζει ότι «στην Ελλάδα το πολιτικό προσωπικό, ιδιαιτέρως ο βουλευτής, αξιο-

43 Χρ. Βερναρδάκης, Η ίδρυση, η εξέλιξη και η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ: Από το «κόμμα μαζών» στο «κόμμα του κράτους», στον τόμο: Χρ. Βερναρδάκης κ.ά. (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατία: Το πολιτικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας (1974-2004)*, 2004, σ. 154 επ.· Γ. Κωνσταντινίδης, Προσωποκεντρικές επιλογές στην εποχή της γενικευμένης πολιτικής δυσαρέσκειας: η ψήφος για τη Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 2007, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19/2008, σ. 165 επ.

44 Ξ. Κοντιάδης, *Ελλειμματική δημοκρατία*, ό.π., σ. 121 επ.

ποιεί κατά κανόνα την ανεπάρκεια της δημόσιας διοίκησης και τη διαφθορά της, διασφαλίζοντας υπέρ αυτού την ασυμβίβαστη με το συνταγματικό του λειτουργήμα ιδιότητα, ως μόνο και αναγκαίο διεκπεραιωτή διοικητικών κυρίως αναγκών των εκλογέων». Στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων, η προσχηματικότητα της εσωκομματικής δημοκρατίας είναι κατά τον Τσάτσο προφανής.

Όλα τα προηγούμενα συμβάλλουν στην ενδυνάμωση των αντι-κομματικών τάσεων στην πολιτική κουλτούρα και στην όξυνση των πρακτικών που εκφράζουν τη δυσπιστία της κοινωνίας απέναντι στα πολιτικά κόμματα και τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, όπως προκύπτει ιδίως από τις έρευνες κοινής γνώμης, τις διαδηλώσεις και τις άλλες μορφές «αντι-δημοκρατίας», αλλά και από τη δυναμική της κοινωνικής έκρηξης μετά το 2010. Σημαίνει, όμως, αυτή η εξέλιξη ότι θα μπορούσε να υποστηριχθεί εύλογα ένας ριζικός μετασχηματισμός του πολιτικού συστήματος, με την υποχώρηση του ρόλου των πολιτικών κομμάτων και την ενίσχυση δημοψηφισματικού τύπου μοντέλων συμμετοχής;⁴⁵ Μήπως ένα εναλλακτικό σχέδιο προσφέρει η προοπτική του κόμματος-δικτύου;⁴⁶ Ή το έλλειμμα πολιτικής ηγεσίας και η κατάρρευση της αξιοπιστίας των θεσμών αντιπροσώπευσης θα μπορού-

45 P. Mair, *Partyless Democracy: Solving the Paradox of New Labour?*, *New Left Review*, tx. 2/2000, σ. 21 επ.· B. Barber, *Strong Democracy*, 2003, σ. 233 επ.

46 Ευ. Βενιζέλος, *Το «ανοιχτό» κόμμα*, 2001, σ. 75 επ., 86 επ.· Β. Γεωργιάδου, *Από το κόμμα περιχαρακωμένων μελών στο «κόμμα-δίκτυο»*, ό.π., σ. 223 επ.

σε να καλυφθεί μέσα από παρεμβάσεις εξορθολογισμού και ανανέωσης των υφιστάμενων δομών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ενίσχυσης της εσωκομματικής δημοκρατίας;

Ο Τσάτσος δεν επιχειρεί να δώσει ευθέως απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, κλείνει, όμως, το βιβλίο του με μία πρόσκληση –ή έκκληση– για αποκατάσταση των θεμελιωδών αρχών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και για κατοχύρωση της εσωκομματικής πολυφωνίας. Η απάντηση στην κρίση της δημοκρατίας των κομμάτων δεν είναι η αντικατάστασή της από έναν άλλο τύπο δημοκρατίας, αλλά η απαρέγκλιτη τήρηση και εφαρμογή των κανόνων που τη διέπουν. Ανάμεσα σε αυτούς τους κανόνες κρίσιμη είναι η διασφάλιση της συνταγματικής αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, την οποία νοθεύουν ο αρχηγισμός, ο παραγοντισμός και η απάθεια των κομματικών μελών. Με τα λόγια του Τσάτσου, η απενοχοποίηση της εσωκομματικής αντιπολίτευσης και των ατομικών αποκλινουσών απόψεων αποτελεί προϋπόθεση για την αποκατάσταση της αξιοπιστίας των πολιτικών κομμάτων και την αντιμετώπιση της κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Ο Δημήτρης Θ. Τσάτσος αντιλαμβάνεται την κρίση των πολιτικών κομμάτων ως βασική πτυχή της κρίσης αντιπροσώπευσης στις μεταπολεμικές δημοκρατίες. Η διαρκής αποδυνάμωση της ικανότητας των πολιτικών κομμάτων, ως των βασικών πολιτικών φορέων αντιπροσώπευσης της κοινωνίας, να αντιπροσωπεύσουν τις κοινωνικές δυνάμεις προς τις οποίες απευθύνονται, δεν υπήρξε μόνον αποτέλεσμα του σταδιακού μετασχηματισμού τους σε κόμματα με άμεση, εξωθεσμική παρέμβαση στον κρατικό μηχανισμό, αλλά και συνέπεια της ανεπάρκειάς τους να αρθρώσουν πολιτικό λόγο που να υπερβαίνει μια διαμεσολαβητική-διαχειριστική λογική ως προς τη σχέση κράτους, οικονομίας και κοινωνίας πολιτών.

Η απάντηση στην κρίση της δημοκρατίας των κομμάτων δεν είναι η αντικατάστασή της από έναν άλλο τύπο δημοκρατίας, αλλά η απαρέγκλιτη τήρηση και εφαρμογή των κανόνων που τη διέπουν. Ανάμεσα σε αυτούς τους κανόνες κρίσιμη είναι η διασφάλιση της συνταγματικής αρχής της εσωκομματικής δημοκρατίας, την οποία νοθεύουν ο αρχηγισμός, ο παραγοντισμός και η απάθεια των κομματικών μελών. Με τα λόγια του Τσάτσου, η απενοχοποίηση της εσωκομματικής αντιπολίτευσης και των ατομικών αποκλινουσών απόψεων αποτελεί προϋπόθεση για την αποκατάσταση της αξιοπιστίας των πολιτικών κομμάτων και την αντιμετώπιση της κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

(από το επίμετρο του βιβλίου)

ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ